
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Euripides Hercules, edidit K. H. L e e, Λιψία 1988 (Teubner), σ. XVIII + 59.

Σε αντίθεση με την πρακτική που ακολουθείται στις στερεότυπες εκδόσεις της Οξφόρδης, ο ευφήμως γνωστός εκδοτικός οίκος της Λιψίας Teubner προτίμησε να μην αναθέσει τη φιλολογική επιμέλεια του κειμένου των τραγωδιών του Ευριπίδη σε έναν μόνο ερευνητή (θυμίζω ότι το συνολικό έργο του Ευριπίδη είχε εκδοθεί από τον οίκο Teubner για τελευταία φορά σε τρεις τόμους με επιμέλεια του A. Nauck, Λιψία ³1871), αλλά να εκδώσει το κάθε έργο χωριστά σε ιδιαίτερο τεύχος. Η επιλογή αυτή υπαγορεύτηκε προφανώς από την επιθυμία να αναλάβει ο αρμοδιότερος κάθε φορά εκδότης τη φροντίδα του εκάστοτε εκδιδόμενου έργου, ένας εκδότης δηλαδή που έχει μελετήσει επισταμένως τα προβλήματα κειμένου και της ερμηνείας του σε προγενέστερες εργασίες του¹. Βέβαια, φυσιολογική συνέπεια αυτής της πρακτικής είναι να παρατηρούνται κάποιες ανισότητες στην ποιότητα των εκδόσεων, ανισότητες σύμφυτες με τις εκδοτικές αντιλήψεις του εκάστοτε επιμελητή — αυτό όμως είναι το αναπόφευκτο τίμημα της μεγάλης εξειδίκευσης.

Η δομή των τευχών είναι ομοιόμορφη: Ύστερα από τη λατινόφωνη praefatio, η οποία κατατοπίζει τον αναγνώστη σχετικά με τη χειρόγραφη παράδοση του υπό έκδοση δράματος (στην προκείμενη έκδοση η praefatio καταλαμβάνει τις σ. V-VIII· τη συνοπτική πραγμάτευση την επιβάλλουν δύο λόγοι: αφενός η ύπαρξη των θεμελιωδών εργασιών του Turyn και του Zuntz για τα χειρόγραφα του Ευριπίδη, και αφετέρου το γεγονός ότι ο *Ηρακλής* ανήκει στην ομάδα των λεγόμενων αλφαβητικών τραγωδιών, που εκπροσωπούνται από δύο, εξαρτώμενους μεταξύ τους, κώδικες, τον L και τον P)· ακολουθούν μια εξαιρετικά χρήσιμη επιλογή βιβλιογραφίας, που μπορεί να αποτελέσει τη βάση για οποιαδήποτε μελλοντική προσέγγιση του έργου (στην υπό κρίση έκδοση καταλαμβάνει τις σ. IX-XVII), κατάλογος με τα σύμβολα των κωδίκων και άλλων εκδοτικών συμβάσεων (σ. XVIII), η έκδοση της υπόθεσης του δράματος (σ. 1) και του

1. Ενδεικτικά μνημονεύω την περίπτωση του D. J. Mastrorade, ο οποίος, αφού αφιέρωσε δύο μείζονες εργασίες του στις *Φοίνισσες*, τη διδακτορική του διατριβή (1974) και ένα βιβλίο για τη χειρόγραφη παράδοση του έργου (1982), προχώρησε το 1988 στην έκδοση του ευριπίδειου δράματος, βοηθώντας αποφασιστικά και τον εκδότη του Ευριπίδη στη σειρά της Οξφόρδης J. Diggle στη διαμόρφωση του κειμένου των *Φοινισσών* στον υπό προετοιμασία τρίτο τόμο των σωζόμενων έργων του αθηναίου τραγικού.

κειμένου του έργου, που συνοδεύεται από διπλό υπόμνημα, υπόμνημα των μαρτυριών (*testimonia*) και κριτικό υπόμνημα (σ. 2-50)· την έκδοση κατακλείει η μετρική ανάλυση των λυρικών μερών της τραγωδίας (σ. 51-59).

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι τόσο η υπό κρίση έκδοση του *Ηρακλή* όσο και οι προγενέστερες της βρίσκονται κάτω από τη βαριά σκιά του Wilamowitz, ο οποίος με τη μνημειώδη υπομνηματισμένη έκδοσή του (Βερολίνο ²1895, Darmstadt ³1959) άσκησε καθοριστική επίδραση στους μετέπειτα εκδότες και στην τραγική έρευνα γενικότερα². Έμπρακτη απόδειξη αυτού του ισχυρισμού αποτελεί το γεγονός ότι και η προκείμενη έκδοση προσπάθησε να αποδεσμευτεί από τις λύσεις που έδωσε ο Wilamowitz στα διάφορα προβλήματα του κειμένου. Συμπάρασταση σε αυτή την προσπάθεια ο εκδότης βρήκε στην εξαιρετική υπομνηματισμένη έκδοση του *Ηρακλή* από τον Bond (Οξφόρδη 1981), η οποία βασίζεται στο κείμενο του Diggle (Οξφόρδη 1981).

Η κριτική και ερμηνευτική εργασία που συντελέστηκε τα τελευταία χρόνια αντανακλάται σαφώς στην προκείμενη έκδοση, ενώ παρατηρείται μια αξιοσημείωτη σύγκλιση απόψεων σε πολλά θέματα, πράγμα που σημαίνει ότι οδηγούμαστε στη συγκρότηση μιας *vulgata* του 20ού αιώνα για το κείμενο του Ευριπίδη. Έτσι, μια σύγκριση με το κείμενο του Diggle θα έδινε τα ακόλουθα αποτελέσματα:

(1) Ως προς τις μεταθέσεις στίχων υπάρχει σε πέντε περιπτώσεις πλήρης ομοφωνία, και παρατηρείται μια μόνο εξαίρεση· ο εκδότης ακολουθώντας τον Mastronarde³ απορρίπτει τη μετάθεση του στίχου 87 μετά τον στίχο 89, που την υιοθετούν οι προγενέστερες εκδόσεις ύστερα από πρόταση του Wilamowitz⁴. Όπως όμως και ο ίδιος ο Mastronarde παραδέχεται (I grant that transposition may be correct), τα επιχειρήματα του Bond για τη μετάθεση είναι ισχυρά. Πράγματι, πιστεύω ότι με τη μετάθεση ο ειρμός του λόγου αποκαθίσταται πλήρως. Η Μεγάρα, μέσα στην τέλεια απόγνωσή της, στρέφεται προς το μοναδικό αγαπημένο πρόσωπο που της απέμεινε και από το οποίο μπορεί να περιμένει κάποια ιδέα για την αποτροπή της σκληρής μοίρας. Ο Αμφιτρώων προτείνει να κερδίσουν, καθυστερώντας, χρόνο, ελπίζοντας ίσως σε κάποιο αδόκητο θαύμα, που, όπως θα δείξει η εξέλιξη του έργου, θα συμβεί με την επιστροφή του Ηρακλή από τον Άδη. Μια τέτοια ανομολόγητη προσδοκία

2. Για τη συμβολή του Wilamowitz στον τομέα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας βλ. H. Görgemanns, *Wilamowitz und die griechische Tragödie* στον σύμμικτο τόμο W. M. Calder III, H. Flashar, Th. Lindken (εκδ.), *Wilamowitz nach 50 Jahren*, Darmstadt 1985, σ. 130-150 με τις συμπληρωματικές και διορθωτικές παρατηρήσεις του R. Kassel, *GGA* 239 (1987) 188-228, ιδιαίτερα σ. 200-201.

3. Βιβλιοκρισία με μορφή άρθρου για τη σχολιασμένη έκδοση του *Ηρακλή* από τον G. Bond στο περιοδικό *EMC* 27 (1983) 93-116, ιδιαίτερα σ. 104.

4. Για ένα δείγμα συστηματικής μελέτης του προβλήματος των μεταθέσεων σε ένα συγκεκριμένο δράμα βλ. Σ. Γ. Καψωμένου, *Μεταθέσεις στίχων στο κείμενο των Τραχινίων του Σοφοκλέους*, *Ελληνικά* 25 (1972) 5-55 = *Μελέτες και άρθρα*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 125-175.

πιστεύω ότι λανθάνει στον στίχο 87, και αυτή η στάση εναρμονίζεται απόλυτα με την άποψη του Mastronarde ότι for him (δηλαδή για τον Αμφιτρώνα) time still represents hope. Η κατάσταση θυμίζει, *mutatis mutandis*, την περίπτωση του Ορέστη στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη. Και εκεί ο ήρωας είναι πεπεισμένος για τον επικείμενο θάνατό του (1163 *ἐγὼ δὲ πάντως ἐκπνέων ψυχὴν ἐμήν*), αλλά θα ευχόταν κάποια απροσδόκητη σωτηρία (1173-4 *εἴ ποθεν ἄελπος παραπέσοι σωτηρία / κτανοῦσι μὴ θανοῦσι*). Η Ηλέκτρα θα προτείνει έναν αποτελεσματικό τρόπο σωτηρίας, ενώ ο Αμφιτρώων είναι αδύναμος να βοηθήσει αποφασιστικά. Κατά τη γνώμη μου, η μετάθεση είναι απαραίτητη.

(2) Πλήρης είναι η συμφωνία και ως προς τους οβελιστέους στίχους, ενώ ελάχιστες είναι οι αποκλίσεις (βλ. π.χ. στον στίχο 95, για τη συμπλήρωση του οποίου από τον Diggle πρόβαλε αντιρρήσεις ο R. Renehan, *CPh* 80, 1985, 146-147. Ο εκδότης υιοθετεί τη συμπλήρωση <χρόνω>, που πρότεινε ο M. Schmidt· υπάρχουν και άλλες δυνατότητες συμπλήρωσης, όπως διαπιστώνουμε από το κριτικό υπόμνημα του Lee).

(3) Οι περισσότερες αποκλίσεις ανάμεσα στην οξφορδιανή και την προκείμενη έκδοση παρατηρούνται στους στίχους ή τις λέξεις που παρουσιάζουν νοηματικά, γραμματικά ή μετρικά προβλήματα, τέτοια ώστε να μην καθίσταται δυνατή, τουλάχιστον προς το παρόν, η αποκατάστασή τους. Σε μερικές περιπτώσεις ο εκδότης συμπεριφέρεται συντηρητικότερα από τον Diggle, ενώ σε άλλες αποδέχεται τις προτάσεις προγενέστερων μελετητών. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι εξής περιπτώσεις: (α) Στον στίχο 460 ο Wilamowitz και ο Diggle αποδέχονται την πρόταση του Hirzel, ενώ ο Murray διαμορφώνει το κείμενο του στίχου διαφορετικά, χωρίς όμως να τον θεωρεί αθεράπευτο όπως ο Lee. (β) Στον στίχο 617 ο Murray και ο Diggle υιοθετούν την πρόταση του Matthiae, αλλά, όπως υπέδειξε ο Bond, απομένουν άλλες δύο δυνατότητες, και αυτή η αβεβαιότητα επιτείνεται από τη δικαιολογημένη υποψία του Bond ότι ενδεχομένως το *οὐκ οἶδεν* μπορεί να προήλθε από το *οὐδ' οἶδεν* του αμέσως προηγούμενου στίχου και να εκτόπισε την αυθεντική γραφή· για τους λόγους αυτούς ο Lee οδηγήθηκε στη σώφρονα απόφαση να θεωρήσει τον στίχο φθαρμένο και να τοποθετήσει σταυρούς. (γ) Ο στίχος 1061 δημιουργεί μετρικά προβλήματα, που τα έχει περιγράψει ικανοποιητικά ο Bond. Το κυριότερο πρόβλημα έγκειται στη χασμωδία που δημιουργείται από τη γειτνίαση των λέξεων *εὔδει* και *ἕπνον*. Ο Diggle επιχείρησε να αντιμετωπίσει τη δυσκολία παρεμβάλλοντας το μόριο *γ(ε)*, αλλά, όπως παρατήρησε ο Bond, η θέση του μορίου μέσα στην πρόταση είναι προβληματική. Ο Bond προτείνει να γίνει ανεκτή η χασμωδία, με την υπόθεση ότι μετά το *εὔδει* ακολουθεί μια ισχυρή παύση: «ναι, κοιμάται· αλλά ο ύπνος του δεν είναι παρά ύπνος φριχτός». Με την προϋπόθεση αυτή ο εκδότης τείνει, στη μετρική του ανάλυση (σ. 58 σημ. 5), να υιοθετήσει το κείμενο που πρότεινε ο Wilamowitz: *εὔδει ἕπνον <γ'> ἄπνον*. Η μοναδική ἔνστασή του συνίσταται στο ότι η μορφή του δοχμίου υ-υυ υ υυ (*ἕπνον <γ'> ἄπνον δλό-*) δεν απαντά στον Ευριπίδη, ενώ στον Σοφοκλή μαρτυρείται μία μόνο φορά (*Αντιγόνη*

1273⁵). Η σκέψη όμως ότι τα στατιστικά δεδομένα έχουν σχετική μόνο αξία, αφού στα υπερδιπλάσια σε σχέση με τον Σοφοκλή σωζόμενα έργα του Ευριπίδη δεν απαντά ένας τύπος δοχμίου που υπάρχει στον Σοφοκλή, και επιπλέον ότι οι χαμένες τραγωδίες του Ευριπίδη, στις οποίες ενδέχεται να επανερχόταν αυτός ο μετρικός τύπος, είναι πολύ περισσότερες από τις υπάρχουσες μειώνει σημαντικά, πιστεύω, τη βαρύτητα του επιχειρήματος. Με αυτούς τους όρους ίσως είναι δυνατή η απομάκρυνση των σταυρών που τοποθετεί ο εκδότης. Από την άλλη μεριά, βέβαια, η ανοχή της χασμωδίας, η προσθήκη ενός μορίου και η εισαγωγή στο κείμενο μιας μικροδιόρθωσης αθροιστικά ίσως να θεωρούνταν από έναν συντηρητικό εκδότη υπερβολικές επεμβάσεις, οι οποίες δικαιολογούν την αδυναμία μας να θεραπεύσουμε το κείμενο του υπό συζήτηση στίχου. Η λήψη μιας πειστικής και τελεσίδικης απόφασης είναι αδύνατη. (δ) Ο στίχος 1159 θεωρείται προβληματικός από τον Wilamowitz και τον Murray, ενώ ο Diggle επιχειρεί να τον αποκαταστήσει. Εν όψει όμως των δυσκολιών που επισημαίνει ο Bond και της ποικιλίας των προτάσεων και των δυνατοτήτων αποκατάστασης του στίχου, η αναβολή λήψης κάποιας οριστικής απόφασης είναι μάλλον η πιο ενδεδειγμένη λύση, και, επομένως, η τοποθέτηση σταυρών επιβάλλεται.

Στη δεύτερη κατηγορία υπάγονται οι εξής περιπτώσεις: (α) Στον στίχο 119 ο εκδότης αφαιρεί τους σταυρούς υιοθετώντας τη διορθωτική πρόταση του Wilamowitz. Σε σύγκριση με τον στίχο 460, που ανήκει στην πρώτη κατηγορία, οι επεμβάσεις έχουν, κατά τη γνώμη μου, την ίδια βαρύτητα. Έτσι, προκύπτει το ερώτημα γιατί ο εκδότης δεν υιοθέτησε εκεί την πρόταση του Hirzel ή κάποια άλλη. (β) Στον στίχο 226 ο εκδότης αφαιρεί τους σταυρούς υιοθετώντας σχετική πρόταση του Diggle, ο οποίος δίστασε να την τοποθετήσει στο κείμενο⁶. (γ) Στους στίχους 445-6 ο εκδότης δέχεται τη γραφή *ὑπὸ σειραίοις ποσίν* ως ορθή, όπως παλαιότερα ο Wilamowitz και ο Murray. Πρόσφατα υποστήριξε την ίδια άποψη και ο Renehan, *ό.π.*, 157-158. (δ) Στον στίχο 777 ο εκδότης αποδέχεται τη λύση του Hermann, όπως και ο Murray πριν από αυτόν, και αφαιρεί τους σταυρούς. (ε) Στον στίχο 1288, τέλος, ο εκδότης θεωρεί τη γραφή *κληδουχοῦμενοι* ύποπτη, αλλά πιστεύει, συμφωνώντας με τον Renehan, *ό.π.*, 172-173, ότι δεν αποκλείεται να είναι γνήσια, και γι' αυτό αφαιρεί τους σταυρούς.

(4) Ο Diggle σημειώνει σε τρεις περιπτώσεις χάσματα που ο εκδότης είτε τα συμπληρώνει είτε τα απορρίπτει. Στον στίχο 920 πιστεύω ότι ο εκδότης έχει δίκαιο όταν απορρίπτει το χάσμα. Η συμπλοκή δύο αντικειμένων με *τε*, από τα οποία το ένα είναι πλάγια ερώτηση και το άλλο απλό ουσιαστικό είναι καθ' όλα νόμιμη, όπως δηλώνει η περίπτωση του στίχου 102 από τον *Κύκλωπα* που επικαλείται ο εκδότης. Δυσκολότερη είναι η περίπτωση του χάσματος μετά τον

5. Βλ. σχετικά N. C. Conomis, *The Dochmiacs of Greek Drama*, *Hermes* 92 (1964) 23-50, ιδιαίτερα σ. 24.

6. Με την ευκαιρία αυτή σημειώνω τις προτάσεις του Diggle που υιοθέτησε ο εκδότης: 384 (βλ. πάντως και τις αντιρρήσεις του Renehan, *ό.π.*, 156-157), 390, 738, 757, 791.

στίχο 1241. Παλαιότεροι εκδότες, όπως ο Murray, δεν είχαν εντοπίσει στο σημείο αυτό χάσμα, που πρώτος το παρατήρησε ο W. Schmid⁷. Ο εκδότης πιστεύει ότι το κείμενο έχει παραδοθεί χωρίς χάσμα και στο κριτικό του υπόμνημα παρατηρεί ότι ο Ηρακλής θεωρεί την αυτοκτονία του απόδειξη της αδικίας των θεών. Μια τέτοια ερμηνεία προϋποθέτει ότι η απάντηση του Θησέα (1240 *ἄπτη κάτωθεν οὐρανοῦ δυσπραξία*) κατανοείται από τον Ηρακλή διαφορετικά από ό,τι θα ήθελε ο Θησέας. Συγκεκριμένα, ο Θησέας με την απάντησή του αυτή παραδέχεται ότι η δυστυχία του φίλου του έχει αγγίξει τα ουράνια, είναι δηλαδή «ουρανομήκης», ο Ηρακλής όμως καταλαβαίνει ότι με τη δυστυχία του έχει πληξει (το *ἄπτομαι* μπορεί να έχει και αυτή τη σημασία) την αξιοπιστία των ουράνιων θεών ως εγγυητών μιας δίκαιης τάξης και γι' αυτό ετοιμάζεται τώρα να ολοκληρώσει την επίθεσή του αυτοκτονώντας. Ο Bond, που συζητά τη δυνατότητα της διπλής κατανόησης, τελικά κλίνει να αποδεχτεί την ύπαρξη χάσματος, όπως και ο βιβλιοκριτής του, ο Mastronarde (ό.π., 110). Στον στίχο 1340, τέλος, η προσθήκη της ελλείπουσας συλλαβής, προκειμένου να αποκατασταθεί το μέτρο, δεν είναι απόλυτα ασφαλής. Ο εκδότης αποδέχεται τη συμπλήρωση του Scaliger <οι>άδ(ε), αλλά δεν μπορούν να αποκλειστούν και άλλες δυνατότητες (μὲν editio brubachiana, γὰρ Barnes, τοι Musgrave). Γι' αυτό η συντηρητική λύση του Diggle να αποφύγει τη συμπλήρωση του κειμένου, μνημονεύοντας στο υπόμνημα τις υπάρχουσες προτάσεις, ίσως να είναι η πιο ενδεδειγμένη αντιμετώπιση του προβλήματος.

(5) Στο θέμα της επιλογής των γραφών θα πρέπει να χαιρετιστεί με ανακούφιση το γεγονός ότι στις αποδόσεις διαφόρων προτάσεων σε νεότερους φιλόλογους παρατηρείται αξιοσημείωτη ομοφωνία. Σημειώνω ελάχιστες αποκλίσεις: 341 Heath (Lee)/Fix (Diggle)· 660 Reiske (Lee)/Heath (Diggle)· 668 Bothe (Lee)/Fritzche (Diggle)· 722 Bothe (Lee)/Nauck (Diggle)· 757 Bothe (Lee)/Paley (Diggle)· 930 Brodaeus (Lee)/Musurus (Diggle)· 936 Stephanus (Lee)/Scaliger (Diggle)· 955-6 Bothe (Lee)/Wilamowitz (Diggle). Το εντυπωσιακότερο παράδειγμα συσσωρευμένων αποκλίσεων το προσφέρουν οι στίχοι 911, 913, 914 και 916, όπου εναλλάσσονται με διαφορετική τάξη τα ίδια ονόματα: Tyrwhitt (bis), Musgrave, Stephanus (Lee)/Musgrave, Stephanus, Tyrwhitt, Musgrave (Diggle). Θέλουμε να πιστεύουμε ότι οι αποδόσεις του τελευταίου εκδότη οφείλονται σε σχολαστικότερο έλεγχο των πηγών. Σημειώνω μερικές ακόμη αποκλίσεις ανάμεσα στις δύο εκδόσεις: Στον στίχο 1019 ο εκδότης παρατηρεί ότι την πρόταση του Diggle την είχε κάνει ήδη ο Burges. Στον στίχο 1362 ο Diggle αποδίδει την ορθογράφηση της λέξης *ἀγκάλας* στον Μουσούρο, αλλά ο εκδότης διαβάζει την ορθή γραφή ήδη στον κώδικα P. Στον στίχο 1414, τέλος, η στίξη που πρότεινε ο Hermann μαρτυρείται ήδη στον κώδικα P.

Ως προς το κείμενο ο εκδότης σε αρκετές περιπτώσεις είναι συντηρητικός

7. W. Schmid · O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur* III, Μόναχο 1940, σ. 443 σημ. 4.

και ακολουθεί τις γραφές της χειρόγραφης παράδοσης, πράγμα, βέβαια, που είναι απολύτως επιθυμητό, όταν είναι εφικτό⁸. Έτσι, στον στ. 94 διατηρεί το *με* αντί του *γε* (Dobree: για αιτιολόγηση αυτής της επιλογής βλ. Renehan, *ό.π.*, 146). Στον στίχο 110 ο εκδότης ορθά ακολουθεί τον Renehan (*ό.π.*, 147-149), ο οποίος υποστηρίζει ότι η συμπλοκή *ηλέμων γών* είναι θεμιτή και ότι η διόρθωση του *γών* σε *γέρων* (Nauck) είναι περιττή. Πράγματι, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε προς την ίδια κατεύθυνση ότι εκείνο που προέχει να τονιστεί στην πάροδο δεν είναι η ηλικία του χορού (στους στίχους 678 και 692 η περίπτωση είναι διαφορετική, και, επομένως, η επίκλησή τους για διόρθωση του υπό εξέταση στίχου δεν έχει καμιά αποδεικτική αξία) αλλά η ιδιότητά του (*εστάλην ηλέμων γών ά ο ι δ ό ς*). Πρβ. την πάροδο των *Χοηφόρων* του Αισχύλου (22-3) *ιαλτός έκ δόμων ξβαν/χοάς προπομποῦσ' δξύχειρι σὺν κόπω*. Αυτό είναι το κείμενο του Page, όπου υιοθετείται η διόρθωση *προπομποῦσ'* του Lobel αντί του παραδεδομένου *προπομπός*, το οποίο κάλλιστα μπορεί να διατηρηθεί (βλ. το πρόσφατο ερμηνευτικό υπόμνημα του Garvie στις *Χοηφόρες*). Αν το πράγμα έχει έτσι, τότε παρατηρείται μια αξιοσημείωτη αντιστοιχία (*εστάλην άοιδός ~ ξβαν προπομπός*) που καθιστά τη διόρθωση του *γών* σε *γέρων* απρόσφορη στα δεδομένα συμφραζόμενα. - Στους στίχους 138-9 η διατήρηση του κειμένου της αναγγελίας της εισόδου του Λύκου με τη μορφή που το παραδίδει ο κώδικας L είναι από μεθοδολογική άποψη ορθή (ο εκδότης στον στίχο 139 υιοθετεί το *τόνδε* του Blomfield αντί του *τῶνδε* του L). Δεδομένου ότι το παπυρικό σπάραγμα που σώζει τμήματα αυτών των στίχων παρουσιάζει και άλλες αποκλίσεις από τη βυζαντινή παράδοση σε άλλα σημεία του έργου, θα ήταν ίσως παρακινδυνευμένο να ακολουθήσουμε το κείμενο του πατύρου. Για άλλα επιχειρήματα υπέρ της βυζαντινής παραδόσεως βλ. Renehan, *ό.π.*, 150. - Στον στίχο 221 η παραδεδομένη γραφή *Θήβαις* μπορεί να διατηρηθεί (τη διατηρεί και ο Murray), μολονότι, όπως παρατηρεί ο Bond, η πρακτική σε παρόμοιες συντάξεις ευνοεί την αιτιατική. Και στον στίχο 807 η πρακτική απαιτεί δευτεροπρόσωπο ρήμα, αλλά ο εκδότης υιοθετεί το τριτοπρόσωπο ρήμα της παράδοσης. Σε παρόμοιες περιπτώσεις τίθεται το μείζον μεθοδολογικό πρόβλημα της αντίθεσης ανάμεσα στη χειρόγραφη παράδοση και τη δραματική πρακτική, ή αυτό που εμείς θεωρούμε δραματική πρακτική. - Άλλοι στίχοι στους οποίους διατηρείται η παράδοση είναι οι εξής: 72 (αντίθετος ο Mastronarde, *ό.π.*, 103), 157, 257 (βλ. Renehan, *ό.π.*, 154), 283, 363 (πρβ. Renehan, *ό.π.*, 155), 389, 458, 534, 540, 593 (πρβ. Bond ad l.), 690, 791, 854, 860 (πρβ. Bond ad l.), 866 (αντίθετος ο Bond ad l.), 1026, 1069, 1130, 1207 (βλ. Bond ad l.), 1317, 1369, 1377.

Τέλος, ο Lee προσφέρει στο υπόμνημά του πληροφορίες που δεν μνημονεύει ο Diggle, οι οποίες όμως δεν αλλοιώνουν το κείμενο που υιοθετούν οι δύο εκδότες. Βλ. π.χ. 40, 43, 89, 90, 109, 163, 164, 165, 176, 189, 210, 216, 232, 237, 256,

8. Στον στίχο 187 ο Diggle διατηρεί το παραδεδομένο *δράσας*, ενώ ο Lee δέχεται τη διόρθωση του Musgrave *δράσας*: βλ. σχετικά D. Sansone, *CPh* 79 (1984) 338.

267, 299, 309, 386, 427, 545, 554, 557, 612, 649, 744, 764, 821, 867, 907, 938, 940, 961, 1002, 1016 κ.ε., 1020, 1102, 1104, 1127, 1239, 1403, 1404.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι ο εκδότης αξιοποίησε με ευσυνειδησία και ευθυκρισία τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα και ότι συνέβαλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση ενός «κεκαθαρμένου» κειμένου του Ευριπίδη επιλύοντας πληθώρα προβλημάτων και βασιζόμενος στην αρχή της προσκόλλησης στη χειρόγραφη παράδοση. Ότι εξακολουθούν να παραμένουν εκκρεμότητες και αμφιβολίες δεν οφείλεται ασφαλώς σε ολιγωρία δική του. Οι εκκρεμότητες αυτές μαζί με την ελπίδα για καινούριες λύσεις κληροδοτούνται στον επόμενο εκδότη του *Ηρακλή*.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

I. N. Περσινάκη, Η έννοια του πλούτου στην «Ιστορίη» του Ηροδότου, Ιωάννινα 1987, σ. 277, (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, «Δωδώνη», Παράρτημα αρ. 11).

Όπως πληροφορούμαστε από τον Πρόλογο του βιβλίου, ο σκοπός της μελέτης αυτής είναι να προσδιορίσει την έννοια του πλούτου στην *Ιστορίη* του Ηροδότου και να εξετάσει τη σημασία και τη λειτουργία της μέσα σ' αυτήν. Έτσι στο πρώτο μέρος του βιβλίου εξετάζονται οι πηγές και τα συστατικά του πλούτου καθώς και οι διάφοροι τρόποι χρησιμοποίησής του, ενώ στο δεύτερο μέρος εξετάζεται η σημασία του μέσα στο σύστημα των αξιών του ηροδότειου έργου και διερευνάται η λειτουργία του όχι μόνο ως παράγοντα της ιστορίας αλλά και «σε σχέση με το μύθο και την πλοκή της Ιστορίας ως έργου λογοτεχνικού» (σ. 11). Όπως φαίνεται από το συνοπτικότερο αυτό διάγραμμα, πρόθεση του συγгр. είναι να δείξει πως, αντίθετα προς τις αντιλήψεις πολλών μελετητών (βλ. τα σχετικά παραθέματα που προτάσσονται στη σ. 5), ο πλούτος αποτελεί ένα δομικό στοιχείο της *Ιστορίας* του Ηροδότου.

Αν και τα πορίσματα της έρευνας του συγгр. που παρουσιάζονται στο κύριο μέρος της μελέτης υλοποιούν την πρόθεσή του σε ικανοποιητικό βαθμό, δεν μπορεί κανείς να μὴ ἔχει βάσιμες αμφιβολίες για την ορθότητα ή την αναγκαιότητα ορισμένων γενικότερων θέσεών του ως προς το χαρακτήρα του ηροδότειου έργου, όταν μάλιστα οι απόψεις αυτές αποτελούν πολλές φορές το υπόβαθρο της επιχειρηματολογίας του.

Συγκεκριμένα, στην Εισαγωγή του βιβλίου (σ. 13-27) ο συγгр. αποδέχεται ως ορθή την αριστοτελική διάκριση μεταξύ ποίησης και ιστορίας (*ή μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει*) και υποστηρίζει, σε αντίθεση προς τον Αριστοτέλη, που θεωρεί το έργο του Ηροδότου ιστορία (*εἴη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῆναι, καὶ οὐδὲν ἦττον ἂν εἴη ἱστορία τις μετὰ μέτρου ἢ ἄνευ μέτρων*), πως ὁ Ηρόδοτος «ἀπὸ τα καθ' ἕκαστα γεγονότα (που είναι έργο της ιστορίας) ἀνάγεται στα καθόλου (που είναι έργο της ποίησης) και

από αυτά διαπιστώνει τις αιτίες (που είναι έργο της φιλοσοφίας)» (σ. 15). Με τη σχηματική αυτή διάκριση μεταξύ ιστορίας, ποίησης και φιλοσοφίας, αλλά και την παρερμηνεία του σχετικού χωρίου του Αριστοτέλη (βλ. σχετική βιβλιοκρισία από τον G. Huxley στο *CR* n.s. 28, 1978, 89), ο συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η ιστορία του Ηροδότου (όπως και του Θουκυδίδη) λέγει τα καθόλου, όπως και η ποίηση» και, επομένως, «πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει απλά (sic) τα καθέκαστα γεγονότα τα οποία ακριβώς θηρεύουν οι ιστορικοί» και ακόμη ότι «η ιστορία του Ηροδότου είναι έργο λογοτεχνίας, όχι ιστορίας, και ως τέτοιο πάνω από όλα πρέπει να εξετάζεται» (σ. 16-17). Σε επίρρωση μάλιστα των απόψεών του αυτών ο συγγρ. επικαλείται —και μάλιστα ως κοινό τόπο στη θεωρία της Ιστορίας— το «τεχνητό στοιχείο της ιστορικής διήγησης», που μπορεί να αναλυθεί με «ρητορικούς όρους» και που κάνει τον ιστορικό να οργανώνει το υλικό του «σύμφωνα με τις γενικές απαιτήσεις της διηγηματικής τέχνης». «Αυτό που σώζει», προσθέτει, «τους ιστορικούς (ακόμη και ιστορικούς όπως ο Marx, ο Hegel, ο Spengler κ.ά. [sic]) από οριστική απόρριψη και τους εξασφαλίζει μια θέση ανάμεσα στους κλασικούς της ιστοριογραφίας, είναι ακριβώς αυτό το λογοτεχνικό και τεχνητό στοιχείο στην ιστορική τους διήγηση. Αυτό που τελικά εκτιμούμε στα έργα τους είναι η πλαστική, σχηματική και γλωσσική τους δύναμη» (σ. 15).

Οι αποφάνσεις αυτές του συγγρ. για το χαρακτήρα του ηροδότειου έργου και την ιστοριογραφία γενικότερα δεν είναι καθόλου πειστικές, όχι μόνο γιατί παραγνωρίζουν το γεγονός πως η ιστοριογραφία και η λογοτεχνία δεν είναι ασυμβίβαστες, αφού και οι δυο χρησιμοποιούν το λόγο ως μέσο έκφρασης, αλλά κυρίως γιατί ούτε οι αριστοτελικές ούτε οι σύγχρονες επιστημολογικές θεωρήσεις μας επιτρέπουν να δεχτούμε τον ισχυρισμό ότι ο ρόλος του ιστορικού περιορίζεται στην απακρίβωση γεγονότων και ότι ο ιστορικός που ανάγεται σε γενικεύσεις και αναζητά τις αιτίες της δράσης του ανθρώπου στο παρελθόν παύει να είναι ιστορικός. Αντίθετα, είναι παραδεχτό από τους περισσότερους σύγχρονους ιστορικούς και φιλοσόφους της Ιστορίας ότι οι γενικεύσεις στην ιστορία είναι όχι μόνο αναπόφευκτες αλλά και απαραίτητες, όπως και σε κάθε άλλη επιστημονική έρευνα (βλ. Ε. Πρεβελάκη, Το πρόβλημα των Γενικεύσεων στην Ιστορία, *Μνήμων* 8, 1981, 204-225), και ότι η αναζήτηση των αιτιών είναι πρωταρχικό καθήκον του ιστορικού (βλ. π.χ. C. Becker, *What are Historical Facts*, στο *Philosophy of History in our Time*, εκδ. H. Meyerhoff, N.Y. 1959, σ. 23). Φαίνεται, λοιπόν, πως στο έργο του Ηροδότου, με το οποίο η ιωνική λογογραφία αρχίζει να μετασχηματίζεται σε ιστοριογραφία, συγχωνεύονται τα ιστορικά και τα λογοτεχνικά στοιχεία χωρίς να αλληλοαναιρούνται. Μια τέτοια θεώρηση του ηροδότειου έργου θα επέτρεπε ίσως στον συγγρ. να αποφυγεί ορισμένες σφαλερές και όχι αναγκαίες γενικευτικές προεκτάσεις, όπως είναι π.χ. οι αποφάνσεις ότι αυτό που σώζει τους ιστορικούς (κατά τον συγγρ. μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο Marx, ο Hegel και ο Spengler!) από οριστική απόρριψη είναι το λογοτεχνικό και «τεχνητό» στοιχείο στην ιστορική τους διήγηση ή ότι ένα γεγονός, αφού γίνει εμπειρία και βίωμα, μεταπλάθεται σε μύθο (για τον ιδιάζοντα λόγο της

ηροδοτείας νουβέλας, που εύκολα μπορεί να παρεξηγηθεί και να θεωρηθεί μυθολογικός ή και αντιστορικός, βλ. Δ. Μαρωνίτη, Ο Ηρόδοτος ως ιστορικός και ως αφηγητής, στο *Μορφωτική αξία και διδακτική των ιστορικών κειμένων της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, Σεμινάριο 8*, εκδ. της Π.Ε.Φ., Αθήνα 1987, σ. 12-19), ή, ακόμη, ότι ο Ηρόδοτος «ακολούθησε την παράδοση και δεν αποφάσισε να ιδρύσει νέο λογοτεχνικό είδος» (σ. 17, 18).

Η αντίληψη αυτή, σύμφωνα με την οποία «η ιστορία του Ηροδότου είναι έργο λογοτεχνίας, όχι ιστορίας, και ως τέτοιο πάνω από όλα πρέπει να εξετάζεται» (σ. 17), εξηγεί ως ένα βαθμό την ανάγκη που αισθάνεται ο συγгр. να μας υπενθυμίζει συχνά τον λογοτεχνικό χαρακτήρα του ηροδοτείου έργου με φράσεις όπως «η *Ιστορίη* ως έργο λογοτεχνικό» (σ. 19, 24, 26, 110, 176, 205 κ.α.) ή με όρους της λογοτεχνίας, όπως π.χ. μύθος και πλοκή —ακόμη και όταν με αυτούς αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα και στην αιτιακή διασύνδεσή τους (σ. 24, 26, 27, 95, 110, 176 κ.α.)—, δε δικαιολογεί όμως την προκρούστεια προσαρμογή του Ηροδότου στις λογοτεχνικές μόνο κατηγορίες. Συγκεκριμένα, στην Εισαγωγή του βιβλίου, όπου εκτίθεται συνοπτικά το περιεχόμενο των κεφαλαίων που ακολουθούν, ο συγгр. γράφει: «Στο πρώτο μέρος εξετάζεται ο πλούτος σε σχέση με την κοινωνία, δηλ. οικονομικοί όροι και συμπεριφορές προς τον πλούτο ή που βασίζονται στον πλούτο. Ως κοινωνία δεν νοείται μια συγκεκριμένη κοινωνία ενός τόπου και χρόνου, αλλά τα χαρακτηριστικά εκείνα που ανήκουν σ' αυτή ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου» (σ. 23). Η τελευταία αυτή φράση, «ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου», υπαγορεύεται ίσως από την αντίληψη που έχει προηγουμένως εκθέσει ο συγгр., ότι δηλ. ο Ηρόδοτος ανάγεται στα καθόλου (σ. 15), αλλά δεν ανταποκρίνεται ούτε στις προθέσεις ούτε στο αποτέλεσμα του ηροδοτείου έργου, στο οποίο περιγράφονται χαρακτηριστικά κοινωνιών που έζησαν και έδρασαν σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο.

Σε εισαγωγική, εξάλλου, προσημείωση του Β' μέρους της μελέτης ο συγгр. παρατηρεί: «Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται η λειτουργία του πλούτου μέσα στην *Ιστορίη*. Η εξέταση αυτή αντιμετωπίζει την *Ιστορίη* ως έργο λογοτεχνικό, λαμβάνει δηλ. ως δεδομένο ότι η *Ιστορίη* είναι έργο ολοκληρωμένο, με αρχή, μέσο και τέλος, ότι έχει ενότητα, πλοκή και μύθο. Συνέπεια αυτού είναι ότι ο Ηρόδοτος έχει ένα σκοπό για τη συγγραφή του και επομένως μια φιλοσοφική άποψη για την Ιστορία...» (σ. 24). Στο απόσπασμα αυτό ο συγгр., αφού επιλέγει ορισμένα χαρακτηριστικά της αρχαίας τραγωδίας και τα προσγράφει στην *Ιστορίη* του Ηροδότου για να φανεί ο λογοτεχνικός χαρακτήρας της, υποστηρίζει πως εξαιτίας του λογοτεχνικού αυτού χαρακτήρα του έργου ο Ηρόδοτος έχει ένα σκοπό για τη συγγραφή του και μια φιλοσοφική άποψη για την Ιστορία. Ισχυρίζεται με άλλα λόγια, αν βέβαια κατανοούμε σωστά την περίπλοκη αυτή διατύπωση, πως ο σκοπός της συγγραφής της *Ιστορίας* και η ερμηνευτική θεώρησή της απορρέουν από το λογοτεχνικό (και μάλιστα τραγικό) χαρακτήρα του έργου και όχι τον ιστορικό, ο οποίος, κατά το συγгр. επιβάλλει στον ιστορικό να θηρεύει μόνο τα καθήκαστα.

Αν και ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της αρχαίας τραγωδίας μπορούν να

βρεθούν και σε άλλα είδη του πεζού και έμμετρου λόγου, όπως π.χ. η πλοκή, η ενότητα κ.ά., δεν είναι εύκολο να δεχτεί κανείς πως ο «μύθος» μπορεί να περιγράψει το συνολικό και κύριο περιεχόμενο του ηροδότειου έργου ούτε πως ο σκοπός της συγγραφής της *Ιστορίας* και η ερμηνευτική θεώρησή της απορρέουν αποκλειστικά από τον λογοτεχνικό (και μάλιστα τραγικό) χαρακτήρα της. Κατά τη γνώμη μας, η χρησιμοποίηση του αριστοτελικού όρου «μύθος» είναι ασυμβίβαστη προς τα γενόμενα *ἐξ ἀνθρώπων*, αυτά δηλαδή που ο ίδιος ο Ηρόδοτος υπόσχεται να εκθέσει στο έργο του, γιατί, αν ο όρος αυτός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη μάχη του Μαραθώνα ή τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, δε μας εμποδίζει τίποτα να τον χρησιμοποιήσουμε και για τα συμπτώματα των ασθενειών που περιγράφονται στο ιπποκρατικό corpus. Πρόκειται δηλαδή για μια κατάχρηση του όρου, που μόνο σύγχυση μπορεί να προκαλέσει.

Φαίνεται, λοιπόν, πως οι αδυναμίες που επισημάνθηκαν παραπάνω οφείλονται προπάντων στο διαχωρισμό της λογοτεχνίας από την ιστορία και στην εμμονή του συγγρ. να θεωρεί την *Ιστορίη* του Ηροδότου έργο λογοτεχνικό και όχι ιστορικό. Και είναι αλήθεια πως σε πολλά σημεία της *Ιστορίας* η αφηγηματική τέχνη του Ηροδότου, στην οποία ενσωματώνεται η προγενέστερη και σύγχρονη με το συγγραφέα λογοτεχνική παράδοση, αναπτύσσεται σε βάρος της ιστορικής ακρίβειας, χωρίς, ωστόσο, η μια να ακυρώνει την άλλη αλλά, αντίθετα, αναδεικνύοντας και συμπληρώνοντας την. Όπως εύστοχα παρατηρεί σύγχρονος μελετητής του Ηροδότου, το ζητούμενο σήμερα δεν είναι η διάσπαση της ενότητας του ηροδότειου λόγου αλλά η αναγνώριση και εξήγηση τόσο της ενότητας όσο και της πολλαπλότητάς του (βλ. Δ. Μαρωνίτης, *ό.π.*, σ. 14-15).

Αν εξαιρέσουμε τη γενικότερη αυτή αδυναμία του βιβλίου, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η έρευνα του συγγρ., τα πορίσματα της οποίας παρουσιάζονται στο Α' και Β' μέρος της μελέτης, αποδεικνύει ότι ο Ηρόδοτος όχι μόνο δεν παραγνωρίζει τον πλούτο, όπως έχουν υποστηρίξει πολλοί μελετητές, αλλά αντίθετα τον θεωρεί ως ένα σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει τη σκέψη και τη δράση ατόμων και συνόλων. Έτσι στο πρώτο μέρος, αφού αναλύει τα συστατικά του πλούτου και τις διάφορες πηγές προέλευσής του, εξετάζει ορισμένες συμπεριφορές ατόμων ή συνόλων προς αυτόν ή που οφείλονται σ' αυτόν. Επειδή το μέρος αυτό της μελέτης είναι περισσότερο περιγραφικό και διαπιστωτικό, ο πειρασμός αναγωγής ορισμένων συμπεριφορών σε λογοτεχνικά πρότυπα περιορίζεται και αφήνει να αναδειχτεί η ιστορικότητα των φαινομένων. «Ιδιαίτερα η χρήση των δώρων», παρατηρεί ο συγγρ., «μοιάζει τόσο ομηρική, ώστε να μην είναι αδικαιολόγητη η υποψία για κάποιο λογοτεχνικό πρότυπο, πέρα από την ιστορικότητα του φαινομένου καθαυτό· ίσως όμως αυτό να αποτελεί ταυτολογία. Τόσο δηλ. στον Όμηρο όσο και στον Ηρόδοτο να πρόκειται για το ίδιο κοινωνικό φαινόμενο» (σ. 81). Στο δεύτερο μέρος της μελέτης εξετάζεται η λειτουργία του πλούτου στην *Ιστορίη*, με ποιο τρόπο δηλαδή επηρεάζεται ο Ηρόδοτος από τις αντιλήψεις του γι' αυτόν στην οργάνωση και παρουσίαση του υλικού του. Αναλύοντας διάφορες θεματικές ενότητες, όπως π.χ. *Τραγωδία και Ιστορίη*, *Θείον* και *άνθρωπος*, *Νόμος-φύσις* κ.ά., κατορθώνει να δείξει το ρόλο του πλούτου

στον τρόπο με τον οποίο ο Ηρόδοτος κατανοεί, ερμηνεύει και παρουσιάζει τον κόσμο που περιγράφει.

Οι απόψεις που παρουσιάζονται και συζητούνται στο κύριο μέρος της μελέτης τεκμηριώνονται με υποσελίδιες βιβλιογραφικές παραπομπές, που δείχνουν την καλή ενημέρωση του συγγραφέα στα προβλήματα και τις τάσεις της σύγχρονης ηροδότειας έρευνας. Η μελέτη αυτή συμπληρώνεται με μια περίληψη στα αγγλικά και με χρήσιμους πίνακες βιβλιογραφίας, πηγών, όρων και εννοιών.

Αθήνα

ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ

Paul Speck, Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West). Unter Mitarbeit von *I. Aslanis, A. Dimitriu, D. Lindow, S. Sahpekidou* und *R. Tschärke* sowie teilweise nach Vorarbeiten von *V. Elbern, H.-G. Severin* und *E. Krenzel* und mit besonderer Unterstützung durch *J. W. Nesbitt*. Bonn: Habelt 1986, 261 S., 1 Bl., 15 Taf. (= Ποικίλα Βυζαντινά 5).

Die Idee zur Schaffung des vorliegenden Katalogs entstand seinem Vorwort zufolge in Seminarübungen des Sommers 1983 und des Winters 1983/84 im Byzantinisch-Neugriechischen Seminar der Freien Universität Berlin; in ihrem Verlauf wurden neben den zahlreichen Siegeln aus dem Besitz des Verfassers «durch Zufälle» (a.a.O. 9) auch die Bestände einiger privater Sammler sowie der Staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz (Skulpturengalerie, Frühchristlich-byzantinische Sammlung) bekannt. Der Verfasser selbst und alle Seminarteilnehmer hatten sich in die Sigillographie erst einzuarbeiten. Die Tätigkeit der Katalogsteller beschränkte sich daher «auf die Lesung, Transkribierung und historische Kommentierung mit Hilfe der gängigen Literatur» (a.a.O. 10). Überprüft und verbessert wurde das Manuskript anschließend durch John W. Nesbitt, Washington, D.C.

Wie bei den vorangegangenen Bänden der Reihe Ποικίλα Βυζαντινά wurde der Text auch hier maschinenschriftlich erstellt und formatverkleinert reproduziert; Siegelmonogramme, Sonderzeichen u. dgl. wurden sorgfältig von Hand eingefügt. Insgesamt sind (S. 19-240) 178 Siegel katalogisiert; alle sind auf den 15 Kunstdrucktafeln von bemerkenswert guter photographischer Qualität —gefertigt von Dietrich Graf— abgebildet. Wertvolle Hilfen für den Benutzer sind zudem die Einführung und Zeichenerklärung (S. 11-14), eine Bibliographie (S. 15-18), Indices der Personennamen (S. 241-245), der geographischen Namen (S. 245), der Ämter und Titel (S. 246-249), ein Index der metrischen Inschriften (S. 249-250), ein ikonographischer Index (S. 250-251), ein Verzeichnis nennenswerter Vokabeln und Ausdrücke (S. 252) und schließlich Verzeichnisse der Siegelmonogramme, wobei zwischen bereits aus anderen Veröffentlichungen bekannten (S. 255-

256) und bisher unbelegten Monogrammen (S. 257-261) unterschieden wird. Eine willkommene Abrundung erhält der Katalog durch die Konkordanz der Sammlungen (S. 253-254), mittels der sich die Verteilung der 178 Siegel folgendermaßen errechnen läßt: 1) Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz, Skulpturengalerie, Frühchristl.-byz. Sammlung: 15 Stück = 8,43%. 2) Sammlung Prof. Dr. Paul Speck: 61 Stück = 34,27%. 3) Sammlung Dietrich Berger: 45 Stück = 25,28%. 4) Sammlung Dr. Wolfgang Etterich: 38 Stück = 21,35%. 5) Sammlung Elke Krengel: 8 Stück = 4,49%. 6) Sammlung Rodamanthi Vryoni (jetzt Athen): 1 Stück = 0,56%. 7) Sammlung Prof. Dr. Urs Peschlow (jetzt Mainz): 10 Stück = 5,62%. Den Anspruch, damit sämtliche in West-Berlin existierenden byzantinischen Bleisiegel erfaßt zu haben, erhebt auch der Titel nicht; ja, das bereits herangezogene Vorwort könnte an eher zufällig zugänglich gewordenes Material denken lassen. Ein Hinweis auf eventuell in Antiquitäten- und Kunsthandlungen vorhandene Stücke findet sich nicht. Der Verfasser räumt auf S. 10 auch ein, daß es «immer noch nicht abzusehen ist, ob die Staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz durch den Erwerb einer großen Siegelsammlung den Titel des vorliegenden Katalogs etwas obsolet machen».

Gegliedert ist der Siegelkatalog in sechs Hauptabschnitte:

I. Siegel von Kaisern und Mitgliedern des Kaiserhauses (Nr. 1-5); von ihnen ist besonders die Nr. 1 bemerkenswert, ein mit Vorbehalt Justinian I. zugeordnetes Stück aus der Sammlung des Verfassers, von dem anscheinend bisher keine Parallele bekannt ist (sehr erhaben gearbeitete Büste eines bartlosen Kaisers auf dem Avers, auf dem Revers ein leider kaum noch kenntliches offenbar lateinisches Kreuzmonogramm, das den Buchstaben S zu enthalten scheint). Die beiden anderen Kaisersiegel (Nr. 2: Herakleios und Herakleios Konstantinos; Nr. 3: Leon VI. und Alexandros) haben, wie der Katalog vermerkt, Parallelen im Katalog von Zacos.

II. Siegel mit Monogrammen (Nr. 6-59), unterteilt in acht Untergruppierungen: a) Zwei Blockmonogramme (Nr. 6-9). b) Kegelförmige Siegel mit einem Blockmonogramm (Nr. 10-11). c) Blockmonogramm —oder einzelner Buchstabe— mit Kreuzmonogramm (Nr. 12-14). d) Blockmonogramm mit Inschrift (Nr. 15). e) Zwei Kreuzmonogramme des Typs 'Name mit Titel' (Nr. 16-23). f) Zwei Kreuzmonogramme des Typs 'Invokation mit Namen (und Titel)' (Nr. 24-33). g) Kreuzmonogramm mit Inschrift der Typen 'Doppelter Name'; 'Zwei Namen'; 'Name mit Titel' (Nr. 34-39). h) Kreuzmonogramm als Invokation mit Inschrift (Nr. 40-59). —Besonders hinzuweisen ist auf den Typ IIb (Nr. 10-11), d.h., zwei kegelförmige Siegel aus dem 6. Jh., die lediglich auf ihrer abgeplatteten Unterseite ein jeweils als Παύλου zu entzifferndes Blockmonogramm (entspricht dem Monogramm der Nr. 374 Zacos) aufweisen¹; ihr Zweck

1. Sie sind Bestandteil der Sammlung D. Berger und wurden im Libanon erworben; beide wurden zusammen angeboten, was auf einen gemeinsamen Fund schließen läßt; auch der Eigner der Siegel scheint dieselbe Person gewesen zu sein.

«wird nicht klar», eventuell sind es Plomben für Warensendungen (vgl. a.a.O. 35). Die Nr. 34 (6. Jh.)² vom Typ IIg enthält den bisher ersten Beleg der Amtsbezeichnung ἀποδέκτης (= suspector) auf einem Siegel (vgl. a.a.O. 65). Die Nr. 52 (7. Jh.)³ vom Typ IIIh enthält auf dem Revers ein großes, in die Inschrift Λέοντος ὑπάτου eingeschriebenes Kreuz, was singulär zu sein scheint (vgl. a.a.O. 84). Die Nr. 55 (8./9. Jh.) vom gleichen Typ —heute ebenfalls im Besitz der Staatl. Museen— ist interessanterweise völlig identisch mit der Nr. 3147 von Zacos⁴; «es muß also aus einer Sammlung in Istanbul (der von Veglery?) wieder auf den Markt und nach Berlin gekommen sein» (a.a.O. 88).

III. Siegel mit Bildern (Nr. 60-135), unterteilt in acht Untergruppierungen: a) Zwei Bilder (Nr. 60-63). b) Zwei Bilder und umlaufende Inschrift (Nr. 64-65). c) Profanes Bild mit ungeklärten Zeichen (Nr. 66-67). d) Bild mit Blockmonogramm (Nr. 68-69). e) Bild mit Kreuzmonogramm, das einen Namen enthält (Nr. 70-86). f) Bild mit Kreuzmonogramm und umlaufender Inschrift (Nr. 87). g) Bild mit metrischer Inschrift (Nr. 88-102). h) Bild mit Prosa-Inschrift (Nr. 103-135). — Auf den Typ IIIc (Nr. 66-67) sei besonders aufmerksam gemacht; beide Stücke entstammen dem 5./6. Jh.⁵ und weisen auf dem Avers einen wohl identischen, nach rechtsreitenden Reiter auf, unterscheiden sich aber auf ihrer Rückseite: Der Revers von Nr. 66 wird gänzlich von einem Majuskel-Φ ausgefüllt, bei Nr. 67 findet sich ein entsprechendes Γ und links davon ein Kreuz oder eventuell ein Christusmonogramm. Beide Stücke weisen zudem keinen Fadenkanal auf, wurden also nicht als Siegel verwendet. Der Abbildung von Nr. 83 (6. Jh.)⁶ vom Typ IIIe zufolge würde der Rezensent am ehesten für eine Porträt in Frontalansicht plädieren, keinesfalls aber für den —ebenfalls vorgeschlagenen— Januskopf. Eine ganz ungewöhnliche Abbildung ohne Parallele findet sich auf dem Avers von Nr. 132 (11. Jh.)⁷ des Typs IIIh: «Es ist uns nicht klar geworden, was das sein soll (Ornament? Ansicht eines Fensters? Plan einer Stadt?); auch an ein heraldisches Schildmotiv könnte man denken» (a.a.O. 180). Der stark aufgewölbte Fadenkanal durchschneidet das Bildnis waagrecht und trägt seinerseits dazu bei, daß der Mittelteil nicht richtig erkennbar wird; eine irgendwie gelagerte Symmetrieachse fehlt jedenfalls. Durch die starke Versinterung der unteren Hälfte des Revers ist von der Inschrift leider nur «Κύριε βοήθει πο...» zu entziffern —der Siegeleigner bleibt unbestimmbar.

IV. Siegel mit Adlern (Nr. 136-143), unterteilt in zwei Untergruppierungen:

-
2. Ebenfalls ein aus dem Libanon stammendes Stück der Sammlung D. Berger.
 3. Aus dem Bestand der Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz.
 4. Nicht nur in den Besonderheiten des Stempels, sondern in sämtlichen Abbrüchen, Flecken usw., wie der Vergleich der Photos zeigt.
 5. Bestandteile der Sammlung D. Berger, erworben im Libanon.
 6. Erneut ein im Libanon erworbenes Stück der Sammlung D. Berger.
 7. Bestandteil der Sammlung Dr. W. Etterich.

a) Adler mit Monogramm (Nr. 136-141). b) Invokation mit Adler und Kreuzmonogramm (Nr. 142-143).

V. Siegel mit Kreuzen (Nr. 144-152).

VI. Siegel mit beidseitiger Inschrift (Nr. 153-178), unterteilt in fünf Untergruppierungen: a) Metrische Inschrift (Nr. 153-156). b) Lateinische Prosainschrift (Nr. 157-158). c) Bilingue Prosainschrift (Nr. 159-161). d) Prosainschrift des Typs 'Name mit Titel' (Nr. 162-170). e) Prosainschrift des Typs 'Invokation mit Namen und Titel' (Nr. 171-178). —Interessant ist die Nr. 160 (6./7. Jh.)⁸ vom Typ VIc, die auf dem Avers die griechische Inschrift *Υθηνογένους*, auf dem Revers dieselbe (*Uthηnogenus*) in Lateinbuchstaben aufweist. «Gemeint ist wohl der —unbelegte— Name *Ούθινογένης* (nach *Ούθινα* = Udine)» (a.a.O. 219). Die Nr. 161 (6./7. Jh.)⁹ vom gleichen Typ weist eine griechische Avers-Inschrift auf, während der Revers semitisch (aramäisch?) beschriftet sein könnte. Die beiden Siegel Nr. 173¹⁰ und 174¹¹ (8. Jh.) vom Typ VIe sind mit derselben Zange geprägt und gehörten einem *ὑπατος* Niketas. Bemerkenswert ist ihre Invokation *«Θεοτόκε Σωζουπόλεως βοήθει»* —ob es sich um das thrakische oder das pisidische Sozopolis handelt, bleibt offen—, denn sie scheint die Existenz eines entsprechenden Marienbildes vorauszusetzen; «das ergibt eine Datierung wohl kurz vor oder kurz nach dem ersten Ikonoklasmus» (a.a.O. 235).

Neben diesen Besonderheiten sind noch einige prosopographisch oder wenigstens onomastisch wichtige Siegel zu erwähnen: Nr. 5 (2. Hälfte des 12. Jhs.) gehörte dem aus der einschlägigen genealogischen Literatur bekannten Georgios Palaiologos Dukas Komnenos¹², die Nr. 4 (11./12. Jh.) einem *σεβαστός* Konstantinos Komnenos, der mit dem gleichnamigen Siegeleigner gleichen Ranges bei Zacos (Nr. 2725) wohl nicht identisch ist¹³. Aussteller der Nr. 91 (12. Jh.) war ein *δρουγγάριος τῆς βίγλας* Ioannes Makrembolites, von dem ein identisches Siegel bereits mit der Nr. 896 von Laurent, administration vorliegt. Nr. 121 (10./11. Jh.) gehört einem Leon Xiphilinos. Von Wert sind zweifellos auch die durch diesen Katalog bekanntgewordenen Siegel verschiedener Bischöfe und Metropoliten, die hier aber nicht im einzelnen angesprochen werden können.

Aufgefallen sind mir einige Druck-, besser gesagt Tippfehler: S. 36: «Auch wenn die beiden Siegel Nr. 11 und 12 voneinander abweichen» —gemeint ist Nr. 10 und 11, denn die Rede ist von den beiden genannten kegelförmigen Stücken; S. 46: (Nr. 18): «Isodoros» statt Isidoros; S. 56 (Nr. 27): «Chartulatio» statt Chartularios; S. 249 oben links (Ämterindex): «ἐπὶ τῶν θεήσεων» statt *δεήσεων*. Problematischer aber sind einzelne abgekürzte Literaturangaben, die nicht in der

8. Bestandteil der Sammlung D. Berger, erworben im Libanon.

9. Aus der Sammlung Dr. W. Etterich.

10. Aus der Sammlung Dr. W. Etterich.

11. Aus der Sammlung Elke Krengel.

12. Vgl. die Angaben a.a.O. 28.

13. Vgl. a.a.O. 27.

Bibliographie erscheinen: S. 135 und 146: «Janin, administration»; hierbei handelt es sich um eine Namensverwechslung —gemeint ist der in die Bibliographie aufgenommene Siegelkatalog Laurent, administration. S. 198: «Oikonomides, listes»; hierbei handelt es sich um N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972. «Über die Herkunft der Siegel ist nichts bekannt, was über die vage Angabe 'Istanbul' oder 'Kleinasien' hinausginge», lediglich die Siegel der Sammlung D. Berger stammen mit zwei Ausnahmen (Nr. 54 und 101) aus dem Libanon (vgl. a.a.O. 13-14). Gerade in dieser Kollektion fanden sich besonders interessante Stücke und es ist daher bedauerlich, daß sich bei der Registrierung der besagten Ausnahmen ein Fehler eingeschlichen hat: Nr. 101 ist der Konkordanz zufolge nämlich nicht Bestandteil der Sammlung Berger, sondern gehört dem Katalogverfasser; statt 101 ist also 104 oder 105 anzunehmen - zwei Siegel der Sammlung Berger, bei denen auch die Datierung (10./11. bzw. 10. Jh.) gegen die Herkunft aus dem Libanon zu sprechen scheint.

Alles in allem ist die Publikation des vorliegenden Kataloges ohne jede Einschränkung zu begrüßen, zeigt sie doch, daß auch ein relativ kleiner Fonds an Siegeln Überraschendes in vielfacher Hinsicht zu Tage fördern kann. Nur ein Bruchteil der weltweit auf 60.000 Stück geschätzten (!) byzantinischen Bleisiegel ist bisher ediert; ihr Quellenwert kann jedoch kaum überbetont werden¹⁴. In diesem Sinn sei die Hoffnung ausgesprochen, Specks Initiative möge im In- und Ausland Sammler wie sigillographisch interessierte Byzantinisten ermuntern, gemeinsam ähnliche Katalogprojekte in Angriff zu nehmen.

München

ROBERT VOLK

Ἰωάννη Κ. Προμπονά, 'Ακριτικά Α', 'Αθήνα 1985. 'Εκτυπώσεις Offset, σ. 272.

Τὰ τελευταῖα χρόνια φωτίστηκε ἀρκετὰ τὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς ἠρωικῆς ποίησης. Ξέρομε τώρα, κυρίως χάρις στὸν Μ. Jeffreys, ὅτι ὁ *Διγενῆς τῆς Τραπεζούντας*-Ἀνδρὸς μὲ τὸν περίφημο «ἀστρολογικὸ πρόλογο», «is a rather miserable piece of literature» ὁ πρόλογος εἶναι «forgery» (*Byz* 46, 1976, 397). Ἄλλὰ καὶ τὸ κείμενο τῆς Grottaferrata μὲ τὰ φθαρμένα τοπωνύμια καὶ ὀνόματα, τὶς παρανοήσεις καὶ τοὺς ἀδέξιους ἐξαρχαϊσμούς, τὴ διάλυση τῶν λογοτύπων, καὶ τοὺς 21% «ἀναπαιστικούς» στίχους, ἀποδείχθηκε τώρα πῶς εἶναι γιὰ τὸν Ἄκριτη ὅ,τι ἦταν ἡ διασκευὴ τοῦ Φωτεινοῦ γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ξεπεράστηκε ἔτσι ἡ παλιὰ ἰσοπεδωτικὴ ἀντίληψη ποὺ ἔβλεπε ὡς ἰσοδύναμες τὶς τέσσερις συντάξεις τοῦ Ἄκριτη καὶ ποὺ, θεωρώντας ἐξίσου ἀδόκιμα ὅλα τὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικά

14. Vgl. die Wertung bei J. Karayannopoulos - G. Weiß, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, 1. Halbband, Wiesbaden 1982, 179-180.

δημώδη κείμενα, δὲν ἔνιωθε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ὕφος τῆς Grottaferrata καὶ τὸ ὕφος τῶν κειμένων ἐκείνων. Ξεπεράστηκε ἐπίσης ἡ ἀμέθοδη ἀντίφαση, ὁρατὴ ἀκόμη καὶ στὸν H. G. Beck, νὰ δέχεται κανεὶς (σωστὰ) ὡς μεσοβυζαντινὸ τὸν Ἄρμουρη, καὶ νὰ μὴ βλέπει ὅτι ὁ Ἄκρίτης ἀνήκει στὴν ἴδια παράδοση.

Μὲ τίς νέες τοποθετήσεις (δημοσιευμένες ἢ ὑπὸ δημοσίευση) τῶν M. Castillo Didier, Bernard Fenik, W. Puchner, David Ricks, Gius. Spadaro, Mario Vitti, Γ. Κεχαγιόγλου, Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Γρηγόρη Σηφάκη κ.ἄ., φαίνεται ὅτι ἐπικρατεῖ ὀριστικὰ ἡ ἀποψη γιὰ τὸν δημώδη μικτὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχικῆς σύνταξης καὶ γιὰ τὴ στενὴ σχέση τοῦ Ἄκρίτη τοῦ Ἐσκοριάλ μ' αὐτήν.

Στὴν προσπάθεια γιὰ μεθοδικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ὄλου προβλήματος πέρα ἀπὸ τίς ἀνεπάρκειες καὶ προκαταλήψεις τῶν Hesseling, Καλονάρου, Μανρογορνάτο κ.ἄ., ἰδιαιτέρη θέση παίρνει τὸ παραπάνω βιβλίον τοῦ κ. I. K. Προμπονά, τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γνωστοῦ ἤδη ἀπὸ σειρά δημοσιευμάτων ποὺ δείχνουν εὐρύτατο φάσμα ἐνδιαφερόντων, πρωτοτυπία, καὶ τάση γιὰ τολμηρὴ καὶ ρηξικέλευθη ἀνανέωση τοῦ φιλολογικοῦ προβληματισμοῦ.

Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ βιβλίου ἐγκρίεται κυρίως στὸ ὅτι ἀνατρέπει ὀριστικὰ τὴν παλιὰ ἀποψη ποὺ τὴν εἶχε δεχθεῖ δυστυχῶς τελικὰ καὶ ὁ Λ. Πολίτης: «Τὰ λαϊκότερα στοιχεῖα τῆς γλώσσας τοῦ Ἐσκοριάλ (αὐτὰ ποὺ εἶχαν γοητεύσει τοὺς παλαιότερους μελετητὲς) δὲν εἶναι λείψανα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, ἀλλὰ προσθῆκες νεώτερες ὀφειλόμενες στὴν οἰκειώση τοῦ διασκευαστῆ μὲ τὴ δημοτικὴ ποίηση τοῦ καιροῦ του» (*INA*, 31980, σ. 29). Ὁ κ. Προμπονάς, μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀναλογιῶν ποὺ ἐπεσήμανε, καὶ ποὺ ἀπλώνονται σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου, ἔδειξε ὅτι ἡ σχέση τοῦ Ἄκρίτη τοῦ Ἐσκοριάλ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι εἶναι τόσο στενὴ, βαθειὰ καὶ ὀργανικὴ, ἀνήκει τόσο πολὺ στὴν ἴδια τὴ δομὴ τῆς γλώσσας καὶ τοῦ στίχου, ὥστε ἀποκλείεται ἀπολύτως νὰ εἶναι περιστασιακὴ καὶ δημιουργημένη ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπὸ ἐπεμβάσεις καὶ προσθῆκες τοῦ «διασκευαστῆ». Ἡ σχέση μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι βρῖσκεται στὴ γένεση καὶ ὄχι στὶς νεώτερες τύχες τοῦ κειμένου, καὶ ὀφείλεται στὴν προέλευση τῆς ποιητικῆς ὕλης ἀπὸ μιὰ παλαιότερη προφορικὴ παράδοση.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα, ὅπου δίνονται τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔρευνας, ὀρισμένες γενικὲς ἀρχές, καὶ δείγματα κριτικῶν παρατηρήσεων, ἀκολουθεῖ ὁ πίνακας «Στερεότυπα γλωσσικὰ στοιχεῖα κοινὰ στὸν *Διγενὴ Ἄκρίτη* Escorial, καὶ στὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι», ποὺ καταλαμβάνει σχεδὸν ὅλο τὸ βιβλίον. Τὰ λήμματα εἶναι ταξινομημένα ἀλφαβητικῶς, π.χ. *ἀγάλια ἀγάλια, ἀγάπας, ἀγαπᾶς, ἀγοῦροι* κτλ. καὶ ἀκολουθοῦν ὀλόκληροι οἱ σχετικοὶ στίχοι τοῦ κειμένου Ἐσκοριάλ κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1985. Συχνὰ παρατίθεται καὶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης αὐτῆς, ὥστε νὰ βλέπει κανεὶς ποιά ἀκριβῶς εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου. Συχνὰ παρέχονται καὶ οἱ γραφῆς τῶν συντάξεων Grottaferrata καὶ Z (Τραπεζούντας-Ἄνδρου) κατὰ τὴν ἔκδοση Trapp, στὶς ὁποῖες ἡ σχέση μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι κατὰ κανόνα ἐξαφανίζεται. Ἀκολουθοῦν ὀλόκληροι στίχοι δημοτικῶν τραγουδιῶν (κυρίως Πόντου, Κύπρου, Καρπάθου κ.ἄ.) στοὺς ὁποίους οἱ λέξεις βρῖσκονται στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση ποὺ ἔχουν καὶ στὸ κείμενο τοῦ Ἄκρίτη. Συχνὰ παρέχεται καὶ μεταγλώττιση (τοῦ Π. Λαμψίδη) μὲ τήρηση καὶ

τοῦ μέτρου, στίς περιπτώσεις ιδιαίτερα δύσκολων καὶ διαλεκτικῶν τύπων. Οἱ δημοτικοὶ στίχοι, ὅταν ὀλόκληρες φράσεις ἀντιστοιχοῦν, εἶναι καὶ νοηματικὰ πολὺ συγγενικοὶ πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Ἑκρίτη, πρβ. τὰ ἡμιστίχια *εἰς τὸ αἷμαν κυλισμένες* Ε, ἔς *σὸ αἷμαν βουτημένον, ἢ βαφτισμένον ἢ στὰ γαίματα λουσμένος*, στὰ τραγούδια. Ἄλλοτε ἀποτελοῦν παραλλαγές, κάποτε εἶναι νοηματικὰ ἄσχετοι.

Στὴν πρώτη περίπτωση, ὅταν οἱ φράσεις ταυτίζονται ἢ μοιάζουν, ἡ ἐργασία τοῦ κ. Προμπονά ἀποδεικνύεται πολὺτιμη καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου. Πολλές φορές οἱ λογοτύποι ἀπὸ τὰ τραγούδια ἐπαληθεύουν γραφές ποὺ ἔχουν εἰσαχθεῖ στὴν ἔκδοση τοῦ 1985 ἀπὸ ἐπέμβαση δική μου ἢ ἄλλων φιλόλογων καὶ ἐκδοτῶν (Κυριακίδη, Γραπ κ.ἄ.). Παραθέτω ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ δείγματα.

Ε 316: <νά> *μὴ τὸ ὁμολογήση*. Ἡ συμπλήρωση ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα *νά μὴν τὸ μολοῆσω, νά σοῦ τὸ μολογήσω, νά μοῦ τὸ μολογήσης* κ.ἄ. (σ. 200).

Ε 334: *νά μὴ τοὺς ἐγνωρίσουν*, ἀντὶ *ἀμὴ οὐδὲν τοὺς ἐγνωρίσαν* τοῦ χειρογράφου. Πρβ. *νά μὲν τὴν ἐγνωρίσουν* σὲ κυπριακὸ τραγούδι (σ. 95).

Ε 680: *καλὰ ἔφαγαν, καλὰ ἔπιαν*, <καλὰ> *ἐκαλοψυχήσαν*. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τριπλοῦ σχήματος ἐπαληθεύεται (σ. 160) ἀπὸ τὸ δημοτικόν: *καλὰ εἶδα ἔχω, καλὰ νά πῶ, καλὰ νά μολογήσω*.

Ε 788: *ἐβύζανεν τὸ αἶμα του*. Ἡ διόρθωση αὐτὴ τοῦ Κυριακίδη, ἀντὶ τὸ *γάλαν του* (X), ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παραλλαγή *ἐβύζαζεν τὸ αἶμα σ* σὲ ποντιακὸ μοιρολόι (σ. 94).

Ε 790, 1269: *διὰ νά τὸν δοκιμάσουν, διὰ νά τὸν δοκιμάσω*. (Διόρθωση τοῦ Γραπ ἀντὶ τοῦ ὑπέμετρου καὶ ἀταίριαστου *ἀποδοκιμάσουν* τοῦ X). Πρβ. *γιὰ νά τὸν δοτσίμαση* σὲ κυπριακὸ τραγούδι (σ. 90).

Ε 1074: *μουλάρια δώδεκα*. Ἡ ἀντιστροφή αὐτὴ (ἀντὶ τοῦ «ὀμαλοῦ» *δώδεκα μουλάρια* τοῦ X) ἐπαληθεύεται ἀπὸ σειρά δειγμάτων τοῦ ἴδιου λογοτύπου (σ. 193).

Ε 1470: *στρώνω πουλάριν θαυμαστὸν* (ἀντὶ τοῦ ὑπέμετρου *ἔστρωσα* τοῦ X), πρβ. *στρώνει καὶ καβαλ* ἔκειν ἄτον, σὲ ποντιακὸ τραγούδι (σ. 232).

Ε 1713: *καὶ οἱ τριακόσιοι ἐκύκλωσαν καὶ ἐβάλαν με εἰς τὴν μέσην* ἀντὶ *ἐβαλαν καὶ ἐκύκλωσαν* με κτλ. Γιὰ τὴν ἀντιστροφή, πρβ.: ... *περικλείσαν τοὺς τζαὶ βάλαν τοὺς στὴν μέσην* σὲ κυπριακὸ τραγούδι, μὲ παραλλαγή *περικλῶσαν τοὺς* (σ. 92, 189). Μποροῦμε μάλιστα βάσει τῶν λογοτύπων αὐτῶν νά βελτιώσομε σὲ *ἐκλείσαν με ἢ ἐκλῶσαν με*. (Τὸ δεῦτερο ῥῆμα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «τυλίξω» εἶναι ιδιαίτερα ἐκφραστικόν).

Ἐπαληθεύεται ἔτσι ἡ δομικὴ μέθοδος κριτικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν παραδοσιακῶν κειμένων (πρβ. *Μαντατοφόρος* 25-26, Νοέμβριος 1987, σ. 57), στὴν ὁποία, ἐκτὸς τῆς ἔννοιας, λαμβάνονται ὑπ' ὄψη καὶ τὰ τυπικὰ σχήματα ὀργάνωσης τοῦ λόγου καὶ τοῦ στίχου ποὺ ἰσχύουν σὲ σειρά ἀναλόγων κειμένων τῆς ἴδιας γλώσσας. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ κ. Προμπονάς, παραθέτοντας τίς ἀντίστοιχες χρήσεις ποὺ ὑπάρχουν καὶ μέσα στὸν ἴδιο τὸν Ἑκρίτη τοῦ Ἑσχοριάδ, βοηθεῖ πολὺ στὸ νά γίνουν ἀντιληπτὰ τὰ συστήματα ἐκφρασης στὰ ὁποῖα βασίζεται τὸ ἔργο. Πέρα ἀπὸ τὴν χρησιμότητα ποὺ ἔχουν οἱ ἀναλογίες πρὸς τὸ δημοτικὸ τραγούδι γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Ἑκρίτη, σημαντικὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι καὶ ἡ ἐπισήμανση μεγάλου ἀριθμοῦ λογοτύπων ποὺ δὲν εἶχαν παρατηρηθεῖ παλαιότερα.

Στὸν πίνακα τῶν κοινῶν στὸν Ἑκρίτη καὶ στὰ τραγούδια στερεοτύπων

μπορεί να προστεθεί και τὸ ἄλλην μίαν (E 1252), πρβ. ἄλλομίαν, πάλι στὸ τέλος τοῦ στίχου, σὲ τραγούδι τοῦ Πόντου (σ. 236). Παρατηρῶ και τὴν ἐπάνοδο τῶν λ. *φιλί και πόθος*, στὸ τέλος τῶν δυὸ ἡμιστιχίων, (E 702), ὄχι μόνο σὲ κυπριακὸ και σὲ καρπαθιακὸ τραγούδι (σ. 249) ἀλλὰ και στὰ *Ἐρωτοπαίγνια* (σ. 18, στ. 180).

Ἄξιόλογη εἶναι και ἡ διαπίστωση μιᾶς ἐξέλιξης και διαφοροποίησης τῶν λογοτύπων ἀπὸ τὸν *Ἀκρίτη* στὸ νεοελληνικὸ τραγούδι. Ἔτσι ἡ τυπικὴ φράση *σπαθέαν μίαν μ' ἔδωκεν* (E 1248) γίνεται *μιὰ σπαθιά τῆς ἔδωκε* στὸ τραγούδι (σ. 228).

Γιὰ ὀρισμένες ἀντιστοιχίες μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχθεῖ ἀπὴρήση συγκεκριμένων χωρίων τοῦ *Ἀκρίτη*. Ἔτσι ὁ ἄγγελος τοῦ θανάτου, *ὁποῦ μὲ θέλει πάρει* (E 1769), σὲ σχετικὸ τραγούδι τοῦ Πόντου περιέργως συμφύρεται μὲ τὸ δράκο, *ποῦ θέλ' νὰ τρώει τὸν Γιάννεν*. Ὁ *πρασινόροδινὸς ἀετὸς* (E 15) ποῦ δηλώνει στὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο και στὸν *Ἀκρίτη* ἓνα ὕφασμα, παρανοεῖται σὲ τραγούδια και ἐκλαμβάνεται ὡς πραγματικὸς ἀετὸς *πρασινότερου* ἢ *χρυσοπράσινος* (σ. 41). Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, τῶν ἀπηχῆσεων τοῦ ἔπους στὸ νεοελληνικὸ τραγούδι, τὸ βιβλίον τοῦ κ. Προμπονά εἶναι πολύτιμο. Οἱ ἀπηχῆσεις θὰ ἀποδειχθοῦν, ὅταν συλλεγοῦν, πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅσο νομίζεται συνήθως. Ἀλλὰ βέβαια θὰ ἔσφαλε κανεὶς ἂν ἰσχυριζόταν ὅτι ἡ ὅλη δομὴ τῶν τραγουδιῶν προῆλθε ἀπὸ τὸν *Ἀκρίτη*. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ δομὴ προϋπάρχει και, ὅπως σωστὰ τονίζει ὁ κ. Προμπονάς, «ὁ ἄγνωστος σ' ἐμᾶς ποιητῆς τοῦ ἔπους δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπλῶς ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ποίηση τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ βασίστηκε σ' αὐτὴν» (σ. 23). Ὁ μεσοβυζαντινὸς *Ἀρμούρης*, στὸν ὁποῖον οἱ τρόποι τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἤδη πλήρως ἀνεπτυγμένοι, πείθει γι' αὐτό.

Γιὰ τὴ συγκριτικὴ ὑφολογικὴ ἐξέταση τῆς ἐγκυρότητας τῶν συντάξεων, ἡ ὠφέλεια εἶναι ἐπίσης μεγάλη. Ἡ κατὰ κανόνα ἀπόκλιση ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους στὶς διασκευὲς *Grottaferrata* και *Τραπεζούντας*-Ἀνδρου εἶναι χαρακτηριστικὴ (βλ. π.χ. σσ. 59, 198). Ἡ ὑπαρκτὴ, παραδοσιακὴ και ζωντανὴ ἔκφραση *ὁ σκύλος σὲ ἐσκότωσεν* (E 113) γίνεται *λοιπὸν ὁ κύων σ' ἔσφαξε* (σ. 228)! Παρατηρῶ μόνο ὅτι δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ διατηρηθοῦν στὴν παράθεση τῶν χωρίων οἱ τονισμοὶ *θηριὸν* (σ. 89), *ὠραιὰ* (σ. 161) κ.ἄ. ποῦ εἰσήγαγε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ ὁ Trapp.

Εὔστοχα ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸν κ. Προμπονά και ἀναλογίαις δομῆς τοῦ ἀκριτικοῦ και δημοτικοῦ στίχου πρὸς τὸν ὀμηρικὸ ἐξάμετρο (π.χ. ἔναρξη μὲ τὴ λ. *πολλά*, σ. 217, ἀντίστοιχες ἐκφράσεις ὅπως *μὲ ὄρκον τὴν ὀμνέει* E 901 και *ὄρκον ὀμοσσεν*, σ. 199 κ.ἑ.). Παρατηρήσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ συγκεντρώθηκαν σὲ ἄλλο σημαντικὸ βιβλίον τοῦ ἴδιου, *Τὰ ὀμηρικὰ ἔπη και τὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι*, Α', Ἀθήνα, 1987.

Μετὰ τὸν πίνακα τῶν «Στερεοτύπων» ἀκολουθοῦν τὰ πολὺ σύντομα «Συμπεράσματα» ποῦ ἀφοροῦν στὴ βαθύτατη σχέση τοῦ ἔπους μὲ τὰ δημοτικὰ προφορικὰ τραγούδια ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα λημονήθηκαν ἔκτοτε, ἐνῶ ἄλλα διατηρήθηκαν ἀλλοιωμένα, σῶζοντας ὅμως μεγάλο μέρος τῆς δομῆς και τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων τους. Ἀκολουθεῖ ἄλλος ἓνας «Πίνακας, στίχοι τοῦ *Διγενῆ Ἀκρίτη* E μὲ στερεότυπα γλωσσικὰ στοιχεῖα ποῦ ἀπαντοῦν

καί στο νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι» (σ. 261-272), όπου δίνονται μόνο οι επανερχόμενες λέξεις και οι παραπομπές στο Ε. 'Ο πίνακας δείχνει τη μεγάλη έκταση τῶν ἀναλογιῶν.

'Ο κ. Προμπονάς δέχεται ἀνεπιφύλακτα ὅτι «τὸ κείμενο Ε ἔσωσε πιστότερα τὴν παράδοση τῆς ἀρχικῆς σύνταξης τοῦ *Διγενῆ*» (σ. 35) καθὼς καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ὡς ἔπους (σ. 8, 260). Προτείνει νὰ θεωρηθεῖ ὡς γλῶσσα τοῦ ἀρχετύπου αὐτοῦ ἢ ποντιακὴ διάλεκτος ὅπως τὴν ξέρομε ἀπὸ τὰ νεώτερα τραγούδια τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου, ποὺ καταγράφηκαν, ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, κυρίως στὸν αἰῶνα μας. (Στοιχεῖα τῆς διαλέκτου ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἔγγραφα τοῦ 13ου-15ου αἰῶνα ποὺ ἐδημοσίευσαν οἱ Uspenskij-Benesovic). 'Αλλὰ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ποντιακῆς διαλέκτου στὴν ἐποχὴ συντάξεως τοῦ ἔπους καὶ τῶν ἀκόμη παλαιότερων προφορικῶν ἀσμάτων ποὺ ἔδωσαν τὴν ὕλη γιὰ τὴ σύνθεση αὐτῆ, δηλαδὴ στὸν 12ο καὶ στὸν 11ο αἰῶνα, φαίνεται προβληματικὴ. Κατὰ τὸν Γεώργιο Χατζιδάκι (*Σύντομος ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, 1967, σ. 113 κ.ἑ.) οἱ νεοελληνικὲς διαλέκτοι ἀναπτύχθηκαν μετὰ τὴ διάσπαση τῆς αὐτοκρατορίας στὰ 1204. 'Αλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχαν, πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτά, διαλεκτικὰ στοιχεῖα στὰ τοπικὰ προφορικὰ τραγούδια, εἶναι ἀπίθανο ὅτι μιὰ σύνθεση μακρᾶς πνοῆς, ὅπως ὁ *'Ακρίτης*, θὰ ἦταν στὸ σύνολό τῆς διαλεκτικῆ καὶ ὅτι θὰ εἶχε ἀνάγκη μιᾶς μεταγλώττισης γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὴ στὴν ὑπόλοιπη Μικρὰ 'Ασία. (Μιὰ τέτοια μεταγλώττιση ἐγίνε κατὰ τὸν κ. Προμπονά, σσ. 25, 28).

Θὰ εἶναι χρήσιμο νὰ θυμηθοῦμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ Κρήτη, μιὰ περιοχὴ γεωγραφικὰ καὶ πολιτιστικὰ πολὺ περισσότερο ἀπομονωμένη καὶ αὐθύπαρκτη σὲ σχέση μὲ τὸν Πόντο, δὲν ἀπέκτησε πραγματικὰ διαλεκτικὴ λογοτεχνία παρὰ μόνον πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν "Ἀλωση τοῦ 1453. Τόση ἐπιβολὴ ἄσκούσε στὴν ποίηση, ὅπως καὶ στὴν τέχνη, γιὰ ὅλες τὶς ἐλληνόφωνες περιοχὲς ἡ Βασιλεύουσα. Γι' αὐτὸ πιστεύω ὅτι ἡ δικὴ τῆς δημώδης μικτὴ ἦταν τὸ λογοτεχνικὸ πρότυπο γιὰ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία, καὶ αὐτὴ ἦταν ἡ κυρία γλωσσικὴ βάση τοῦ *'Ακρίτη*. (Οὔτε καὶ ὁ *'Αρμούρης* ἀποτελεῖ ἐξαίρεση στὸν κανόνα αὐτόν). 'Ολόκληρα τμήματα στὸν *'Ακρίτη* εἶναι σχεδὸν «λόγια» (π.χ. 712-719), περίπου ὅπως στὰ *Προδρομικά* καὶ τὸν *Γλυκά*, καὶ ἀρχαϊόγλωσσα στοιχεῖα ἀπαντοῦν σ' ὅλη τὴν έκταση τοῦ ἔργου, π.χ. *ἐνδυναμοῦσθε* (Ε 487) ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «ποντιακό», *ὁ φαίνων εἰς τὸν κόσμον* (Ε 383), *ἡμέρας τε καὶ νύκτας* (Ε 167), *ἄπειρον τε καὶ μέγαν* (Ε 1210), *ὑδωρ μεμυρισμένον* (Ε 1655) κ.π.ἄ. Δὲν νομίζω ὅτι ὅλα αὐτὰ μπῆκαν κατὰ τὴ «μεταγλώττιση».

'Απὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ γραφέας τοῦ κειμένου 'Εσκοριάλ εἶναι τόσο ἀμελής, τόσο συχνὰ γράφει ἄλλα ἀντ' ἄλλων (*"Ἐλενα ἀντὶ λέαινα, θύμους ἀντὶ μύθους, ἐπέξευσε ἀντὶ πέξευσε* στὴν προστακτικὴ), ὥστε δύσκολα θὰ πιστεῦα ὅτι στὰ ἀπόθεν καὶ ἐπέκει ἔσωσε πράγματι ποντιακοὺς τύπους, ὅπως δέχεται ὁ κ. Προμπονάς (σ. 8, 19). "Ἄλλωστε οἱ τύποι αὐτοὶ ἠχοῦν τόσο παράταιρα στὸ ὅλο κείμενο, ὅσο καὶ τὰ κρητικὰ *βουνιά, ἤρχουντα, ἐφώνιαζαν* κτλ. ποὺ εἰσήγαγε ὁ γραφέας.

"Ἄλλος βασικὸς λόγος περιορισμοῦ τῶν πιθανοτήτων νὰ θεωρηθεῖ ὁ Πόντος καὶ ἡ Τραπεζοῦντα ὡς περιοχὴ γενέσεως τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους καὶ τῆς ὕλης του,

είναι ὅτι τὸ ἴδιο τὸ κείμενο μὲ τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ἀραβικά στοιχεῖα ποὺ παρέχει καὶ μὲ τὴ γνώση γεγονότων καὶ πραγμάτων τῆς Συρίας ποὺ σαφῶς δείχνει, μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὴν κεντρικὴ καὶ νοτιοανατολικὴ Μικρὰ Ἀσία, ποὺ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ κυρίως δοκιμαζόμενη ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς περιοχὴ, καὶ συγχρόνως, ὡς μεθόριος, ἡ ζώνη ἐπαφῆς τῶν δυῶν λαῶν. Οἱ περισσότεροὶ μικτοὶ γάμοι ἐκεῖ χωρὶς ἀμφιβολία ἐγίνονταν. Ἔτσι δὲν φαίνεται ἱστορικὰ πιθανὸ ὅτι ἡ Καππαδοκία θὰ ἦταν ξένη ἀπὸ τὴ δημιουργία τῆς ἀκριτικῆς ποίησης. Ὁ Διγενὴς εἶναι ρητὰ (E 1092) *Καππάδοκας*.

Ὁ κ. Προμπονάς (σ. 9 κ.έ.) προχωρεῖ καὶ σὲ ἐνδιαφέρουσες προτάσεις διορθώσεων τοῦ κειμένου, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι πιθανές. Ἔτσι ἡ γραφὴ ποὺ προτείνει γιὰ τὸ χωρίο E 762 *κι ὅποιος βρεθεῖ καὶ πιάσει τα* μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ, ἀλλὰ μὲ διατήρηση τῶν παλαιότερων τύπων ποὺ παραδίδει τὸ χειρόγραφο: *κι ὅπου εὔρεθη*. Συμφωνῶ καὶ γιὰ τὸ E 234 *οὐκ ἔν' κοράσια ἔμορφα* (σ. 119).

Λαμπρὴ εἶναι ἡ ἀποκατάσταση κ' *ἐμὲ νὰ ποταμίσουν*, «ρίξουν στὸ ποτάμι» (G II 85), ἀντὶ *ἀποτομήσουν* (!) τῆς ἐκδοσης Trapp. Ἴσως μάλιστα τὸ G σώζει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἓνα ἡμιστίχιο τοῦ δημῶδου προτύπου του (σ. 215).

Ὁ τύπος *ἐρχέται* (E 1040), πρβ. *ἐδυνέτον* (E 486), καὶ ἡ μορφή ποὺ προτείνεται γιὰ τὸ στ. E 572 εἶναι ἐπίσης πιθανά. Ρῆμα *σαλεύω* μὲ τὴν ἔννοια *παλεύω* πρέπει νὰ ἐνισχυθεῖ λεξικογραφικά. Στὸ προσαγόμενο τραγούδι πρόκειται πιθανῶς γιὰ συμφυρμὸ πρὸς τὸ *σαλτάρω* (*παρασαρτάρω*) τῶν ἀμέσως προηγουμένων στίχων. Στὸ σχετικὸ χωρίο E 1105 ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὸ 1100 ἐπιβάλλει τὸ *παλεύσομεν*.

Μὲ τὴν προτεινόμενη εἰσαγωγὴ τοῦ ποντιακοῦ θηλυκοῦ *γεράκα*, «γερακίνα», στὸ χωρίο E 321, δὲν συμφωνῶ, γιατί εἶναι ἀδύνατον οἱ ἐπιθετικοὶ καὶ ἐπικίνδονοι Σαρακηνοὶ πολεμιστὲς νὰ παρομοιάζονται μὲ θηλυκὰ γεράκια, ἀφοῦ μάλιστα λέγεται σαφῶς (E 327):

οἱ γέρακες ἄνδρες ἀρπάκτες ἔνι.

Τύποι *νεροφός*, ἀντὶ *νεροφόρος*, ποὺ προτείνεται γιὰ τὸ χωρίο E 645, δὲν ἐπαληθεύεται στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Ν. Κοντοσπόυλος. Ἐνα δείγμα τοῦ τύπου *νεροφός* ποὺ ἀναφέρει ὁ κ. Προμπονάς ἀπὸ κυπριακὸ τραγούδι ὀφείλεται ἴσως σὲ περιστασιακὴ μετρικὴ ἐξοικονόμηση, ἀφοῦ στὸν ἀμέσως προηγούμενο στίχο τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ ἀπαντᾷ τὸ κανονικὸ *νεροφόρος*. Πάντως στὸν 12ο αἰῶνα τύπος *νεροφός* ἀποκλείεται καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ προτεινόμενο (σ. 26) *περισωρεύετε* στὸ χωρίο E 1280.

Στὸ E 80 ὅλοι οἱ ἐκδότες δέχθηκαν τὴ γραφή: *τῶν μὲν αἱ χεῖρες ἔλειπον, ἄλλων οἱ κεφαλές των*, γιατί ἡ γραφή τοῦ χειρογράφου *αἱ μὲν αἱ χεῖρες* εἶναι γλωσσικὰ ἐσφαλμένη. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα λάθη διττογραφίας. Ἄλλωστε τὸ ἡμιστίχιο, ὅπως τόσα ἄλλα, εἶναι λόγιο. Ἔτσι τὸ ἀσύντακτο *αἱ μὲν αἱ χεῖρες* δὲν ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ προσαγόμενο (σ. 19) νόμιμο δημοτικὸ, ἀλλὰ ἄσχετο, *ἐγὼ χάθεν ἡ δύναμη μου*.

Ἐπίσης τὰ προτεινόμενα (σ. 20 καὶ σ. 29) γιὰ τὰ χωρία E 1202 καὶ 1636:

καὶ ὁ ἄλλος τὸ γένειον ἐπέκει στεφανώνει...

φισκίνας ἔστησε πολλὰ ἀπὸ χυτοῦ οἰκομισμένας

δὲν πείθουν ἀπὸ ἄποψη γλώσσας, ὕφους καὶ στιχουργίας. Ὑπέμετρη εἶναι καὶ ἡ μορφή ποὺ προτείνεται (σ. 257) γιὰ τὸ ἡμιστίχιο E 1339 *καὶ ἄλλον πλέον οὐ μᾶς χρῆζον*. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ γράψῃ *κι ἄλλο πλῖον οὐ μᾶς χρῆζον*, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν περισσότερο νεοελληνικὸ παρὰ μεσαιωνικὸ. Γενικὰ τὸ νὰ μιμηθεῖ ὁ σημερινὸς φιλόλογος τὸ ὕφος καὶ τὴ στιχουργία τοῦ μεσαιωνικοῦ ραψῶδου εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο. Αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς γραφὲς ποὺ προτείνει τελευταῖα γιὰ τὸν Ἀκρίτη ὁ καθηγητὴς Giuseppe Spadaro.

Παρά τις διαφορές αυτές γνώμης, όφείλω νά τονίσω άλλη μιá φορά τή μεγάλη συμβολή τοῦ κ. Προμπονά στή θεμελίωση τῆς σημαντικῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας ὅτι τὸ βυζαντινὸ ἔπος οὐσιαστικά ἔχει σωθεῖ. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχε τὸ πλῆθος τῶν ἱστορικῶν, γεωγραφικῶν καὶ πραγματικῶν στοιχείων ποὺ διατηρήθηκαν στὸ κείμενο τοῦ Ἐσκοριάλ, καὶ μόνο αὐτὴ ἡ ἀποκάλυψη τῆς γλωσσικῆς του δομῆς θὰ ἀρκοῦσε γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς ἀξίας του. Εἶναι τὸ μόνο ἔγκυρο κείμενο, γιὰτὶ συνδέεται ὀργανικά μὲ μιὰ γλωσσικὴ καὶ ποιητικὴ παράδοση. Συνειδητοποιοῦμε τώρα, χάρις στὸν κ. Προμπονά, αὐτὸ ποὺ ἀρκετοὶ διαισθάνονταν: ὅτι ἡ ἐκφραστικὴ ἀρτιότητα τοῦ Ἐκρίτη ἔγκειται στὸ δέσιμο μὲ ὀλόκληρα συστήματα καὶ δομές τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νέων ἑλληνικῶν. Αἴρεται ἔτσι καὶ ἡ ἔνσταση γιὰ τὴ δῆθεν ὑποκειμενικότητα τῆς ὑφολογικῆς κρίσης. Οἱ λίγοι ἐρευνητὲς ποὺ δίνουν ἀκόμη κάποια σημασία στὶς ἄλλες συντάξεις θὰ ἀντιληφθοῦν τώρα, μὲ τὰ δεδομένα τοῦ κ. Προμπονά, εὐκολότερα τὴ γλωσσικὴ ἀναπηρία τῶν κειμένων αὐτῶν. Εἶναι μεμονωμένες περιπτώσεις ἀσήμαντης παραλογοτεχνίας, ποὺ ἐλάχιστους ἄλλους ἐνδιέφεραν, κείμενα χωρὶς ἀναγνωστικὸ ἢ ἀκροαματικὸ κοινὸ καὶ ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸν κορμὸ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, λογίας ἢ δημῳδούς. Εἶναι μεθοδολογικὸ σφάλμα τὸ νὰ ἀποδίδονται στὸ ἀρχέτυπο οἱ ιδιότητες τῶν διασκευῶν αὐτῶν.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

The life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary by *Dennis F. Sullivan*, Brookline 1987, σ. 314. (The Archbishop Library of Ecclesiastical and Historical Sources, 14).

Ο βίος του αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές πηγές για τη γνώση της ιστορίας της Ελλάδας στον 10ο αι. Ο Νίκων, γεννημένος στον Πολεμωϊακό Πόντο κατά το 930-935, άρχισε να κηρύττει το μήνυμά του της μετανοίας στη Μικρά Ασία μετά από παραμονή δέκα ετών στη μονή της Χρυσής Πέτρας. Όταν ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς έθεσε τέρμα, το 961, στα πάνω από 132 έτη αραβικής κυριαρχίας στην Κρήτη, ο Νίκων μετοίκησε στο νησί, για να το επαναφέρει στο Χριστιανισμό. Εκεί έζησε επτά χρόνια, μετά από τα οποία έφυγε στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου κήρυξε στους κατοίκους της Αργολίδας, της Αθήνας, της Εύβοιας, της Βοιωτίας και πολλών χωριών της Πελοποννήσου. Τελικά εγκαταστάθηκε στη Σπάρτη κατά το 970. Σ' αυτήν την πόλη, η οποία έγινε στο εξής το κέντρο της αποστολικής δραστηριότητάς του, ο Νίκων ίδρυσε μία μονή, που πήρε τ' όνομά του μετά το θάνατό του στο τέλος του 10ου αιώνα.

Σ' αυτό το βιβλίο ο συγγρ. προσφέρει μία κριτική έκδοση της βιογραφίας του Νίκωνος (*Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ αγίου καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος μυροβλύτου τοῦ Μετανοείτε*) με αγγλική μετάφραση (σ.

26-271). Η δίγλωσση έκδοση περιέχει μία εισαγωγή (σ. 1-23) και ολοκληρώνεται με πάνω από 200 σημειώσεις (σ. 273-304), βιβλιογραφία (σ. 305-307) και δύο ευρετήρια (σ. 309-314), του ελληνικού και του αγγλικού κειμένου (εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια). Ο συγγρ. είναι ο τέταρτος εκδότης μέχρι σήμερα αυτού του σημαντικού έργου, που σώζεται μόνο σε δύο χφ., το Vaticanus Barberinus gr. 583 (= B) του 13ου-14ου αι. και το Κουτλουμουσίου 210 (= K) του 1630. Ήδη το 1906 ο Σ. Λάμπρος εξέδωσε το κείμενο του K, ύστερα ο Μ. Γαλανόπουλος το επαναδημοσίευσε το 1933 με μερικές παραλλαγές από το B και πρόσφατα ο Ο. Λαμψίδης δημοσίευσε μία έκδοση των δύο χειρογράφων χωριστά, με μία μελέτη πάνω στη μεταξύ τους σχέση, τη λατινική μετάφραση του B και σχόλια (Αθήνα 1982).

Η εισαγωγή πραγματεύεται τα εξής σημεία: τὰ χειρόγραφα και τις προηγούμενες εκδόσεις, τη χρονολόγηση του έργου, τις σχέσεις μεταξύ B και K, τη χρονολογία του βίου του Νίκωνος, την έκδοση και την αγγλική μετάφραση. Κατά τον D. F. Sullivan ο ανώνυμος συγγραφέας αυτού του έργου θα το έγραψε λίγο μετά από το 1042, όταν πιθανόν διορίστηκε ηγούμενος της μονής που ιδρύθηκε από τον άγιο στη Σπάρτη (βλ. το κείμενο, 68.24-25). Για τη σύνθεσή του χρησιμοποίησε τη βιογραφία του αγίου Λουκά (από το τρίτο τέταρτο του 10ου αι.), όπως φαίνεται από την ανάλυση του B, που διατηρεί κατά τον συγγρ. την παλαιότερη εκδοχή του έργου. Στο τέλος της εισαγωγής αναφέρονται σημαντικά χρονολογικά δεδομένα: Γέννηση του αγίου μεταξύ του 930 και του 935, άφιξή του στη Σπάρτη κατά το 970 και θάνατός του στο τέλος του 10ου αι.

Η κριτική έκδοση βασίζεται κυρίως στο B, αλλά περιλαμβάνει γραφές του K στο κείμενο και παρουσιάζει τις παραλλαγές του στο κριτικό υπόμνημα. Στις υποσημειώσεις συλλέγονται οι μνείες της Αγίας Γραφής (πάνω από 100) και οι παροιμίες. Η αγγλική μετάφραση είναι εξαιρετική και ξεπερνά τις μεγάλες δυσκολίες που προκαλεί ο ρητορικός χαρακτήρας του έργου. Τα εξαντλητικά σχόλια που ακολουθούν τη δίγλωσση έκδοση αναλύουν, με άφθονη βιβλιογραφία, τις ιστορικές και γεωγραφικές αναφορές του κειμένου, τα δεδομένα πάνω στην κοινωνική και μοναστική ζωή της εποχής, τις πηγές και τα παράλληλα πολλών χωρίων, το πλούσιο λεξιλόγιο του συγγρ. κτλ. (Λίγες παρατηρήσεις μικρής σημασίας: 36.32 αντί *αίρησαμένους;* γρ. *αίρησαμένους;* και 40.37 (-38) αντί *γα λήνη* γρ. *γαλήνη*. Στη μετάφραση, σ. 31 αντί *wich* γρ. *with* και στις σημειώσεις σ. 258 αντί *avex les le* γρ. *avec le* και αντί *heisset* γρ. *heiβt*).

Το έργο του συγγρ. είναι μεγάλου ενδιαφέροντος. Αν και ο βίος έχει ήδη εκδοθεί αρκετές φορές, η σοβαρή κριτική έκδοση του συγγρ. προσφέρει το καλύτερο κείμενο. Εξάλλου η αγγλική μετάφραση εξασφαλίζει μία ευρύτερη διάδοση του έργου στο κοινό, ενώ η εκτεταμένη μελέτη που συνοδεύει την έκδοση στην εισαγωγή και στις σημειώσεις θα είναι μεγάλης χρησιμότητας για τους ειδικούς και γενικά για τους ενδιαφερομένους για την ιστορία της Ελλάδας τον 10ο αι.

Varia II. Beiträge von *A. Berger, L. A. Hunt, R. -J. Lilie, Cl. Ludwig* und *P. Speck*, Bonn 1987. Dr. Rudolf Habelt GMBH, 416 S. und 26 Abb. (Freie Universität Berlin / Byzantinisch-Neugriechisches Seminar: Ποικίλα Βυζαντινά. 6).

Drei Jahre nach Erscheinen ihrer ersten Aufsatzsammlung mit dem gleichnamigen Titel *Varia* haben die Berliner Byzantinisten in ihrer rasch wachsenden Publikationsreihe Ποικίλα Βυζαντινά wieder einen sehr umfangreichen Sammelband mit Aufsätzen vorgelegt, der die ganze Breite ihrer fast alle Bereiche der Byzantinistik umfassenden Forschungstätigkeit widerspiegelt. So finden sich Beiträge zu archäologischen, historischen, kunsthistorischen und philologischen Themen. Die erste Hälfte des Bandes (S. 7-227) nehmen vier Aufsätze von jüngeren Institutsmitgliedern und einer Humboldt-Stipendiatin (Lucy-Anne Hunt) ein, während die zweite Hälfte (S. 229-416) von Aufsätzen von Paul Speck ausgefüllt wird, denen eine Biographie vorangestellt ist (S. 241-251). Ein knapper Index zu den Aufsätzen von Paul Speck (S. 411-416) wird den Benutzern der Sammlung die Lektüre seiner Aufsätze sicher erleichtern.

Den Band eröffnet Albrecht Bergers instruktiver Beitrag zur «Altstadt von Byzanz in vorjustinianischer Zeit» (S. 7-30), dem zwei hilfreiche Kartenskizzen beigegeben sind. Berger konnte feststellen, daß das Straßensystem des alten Byzanz zwar noch in der Zeit Konstantins teilweise erkennbar war, doch hatte bereits die Anlage einer Straße mit Säulenhallen unter Kaiser Septimius Severus, die eine Vorläuferin der späteren Mese war, dieses System durchbrochen. Ferner befaßt sich Berger mit der Lage des Kaiserpalastes und der Verlegung seines Haupteinganges nach Norden zur Mese hin infolge des ständigen Anwachsens des Palastbezirkes. Die Errichtung dieses neuen Haupteinganges, der Chalke, verlegt er in die Zeit des Anastasios. Im dritten Teil seiner Abhandlung (S. 23ff) zeigt Berger zunächst, daß die Annahme eines tetrastoon-Platzes als Vorgänger bzw. Bestandteil des Augustaion in der bisherigen Forschung auf einem Mißverständnis der diesbezüglichen Aussagen in der Chronik des Johannes Malalas beruht, dem es in Wirklichkeit in diesem Zusammenhang nur um eine, wahrscheinlich von ihm selbst erfundene Ätiologie für den Namen des Zeuxipposbades ging. Nach Berger wurde ein bereits vorhandenes tetrastoon des Zeuxippos später Bestandteil des Bades, das von dem tetrastoon den Namen übernahm; abschließend lokalisiert er den Standort eines unter Theodosius I. in ein Wohnhaus umgewandelten Helios-Tempels an der Stelle des späteren Sampson-Xenons (S. 27-28).

Lucy-Anne Hunt («Iconic and Aniconic: Unknown Thirteenth and Fourteenth Century Byzantine Icons from Cairo in their Woodwork Setting», S. 31-48) behandelt am Beispiel von vier Ikonen aus drei Kirchen Alt-Kairos die Problematik der Aufbewahrung und Präsentation von Ikonen in hölzernen Schreinen und Einfassungen so wie die Ornamentik dieser hölzernen Behältnisse und Einfassungen, wobei von der Autorin angeführte Aussagen aus byzantinischen Quellen (S. 35) zeigen, daß von den Beispielen aus den Kirchen Alt-Kairos auf ähnliche oder

vergleichbare Einfassungen in Byzanz vor dem Aufkommen der geschlossenen Ikonostase geschlossen werden kann. Neben Kreuzen fand auf den hölzernen Einfassungen und Türen der Schreine auch abstrakt-geometrische Ornamentik, wie man sie eigentlich eher der islamischen Kunst zuordnet, Verwendung. Auch Psalmverse konnten auf den Türen der Schreine angebracht sein (S. 37). Der Verfasserin ist es sicher gelungen, unser Wissen und unsere Vorstellung von der Aufbewahrung und Präsentation von Ikonen in den Kirchen der mittel- und spätbyzantinischen Zeit durch die Heranziehung der Beispiele aus den Kirchen Alt-Kairo zu mehren, zu präzisieren und zu veranschaulichen.

Ein sehr instruktives und originelles Beispiel für die meist noch nicht ausgeschöpften Möglichkeiten kritischer Durchleuchtung von Berichten in byzantinischen Geschichtswerken liefert Ralph-Johannes Lilie im umfangreichsten Einzelbeitrag des Sammelbandes («Der Erste Kreuzzug in der Darstellung Anna Komnenes», S. 49-148). Lilie hat dabei die Möglichkeiten, Anna Komnenes Aussagen über die Ankunft und das Verhalten der einzelnen Führer des Kreuzzuges in Konstantinopel durch Vergleich und Kontrast mit den relativ zahlreichen westlichen Quellen zu überprüfen, voll ausgeschöpft und so viele Widersprüche und Nachlässigkeiten in den Schilderungen der Kaisertochter nachgewiesen, daß er mit Recht zu dem leider betrüblichen Schluß gelangt: «Ob wir auf der Grundlage Anna Komnenes und der lateinischen Chronisten, die ihrerseits nicht viel zuverlässiger als die Prinzessin sind, die Ereignisse um den Aufenthalt der Teilnehmer des Ersten Kreuzzuges in und vor Konstantinopel überhaupt noch zuverlässig rekonstruieren können, muß man bezweifeln» (S. 148). Dabei wird sehr klar deutlich gemacht, wie der primär literarische Ehrgeiz Anna Komnenas und ihr Ziel, die Taten ihres Vaters zu verherrlichen, historische Exaktheit im eigentlichen Sinne zweitrangig erscheinen ließen (Beispiel S. 65-68 Darstellung Hugo's von Vermandois, S. 59-61 und S. 74-81 Kampf zwischen Gottfried von Bouillon und den Byzantinern am Gründonnerstag 1097; zusammenfassend S. 105 ff). Es bleibt zu wünschen, daß der Beitrag auch unter den an der Geschichte des Ersten Kreuzzuges interessierten Mediävisten viele Leser finden wird.

Claudia Ludwig unterzieht in ihrem Beitrag («Wer hat was in welcher Absicht wie beschrieben? Bemerkungen zur Historia des Petros Sikeliotes über die Paulikianer, S. 149-227) die § 94-183 der Paulikianergeschichte des Petros Sikeliotes einer eingehenden kritischen Analyse, wobei sie auch größere Passagen des Textes vollständig (§ 94-129) oder auszugsweise (§ 130ff) übersetzt hat. Ihr Ziel ist es, durch dieses Verfahren einer intensiven Durchleuchtung des gesamten Textes ab § 94 eine paulikianische Geschichte der führenden Didaskaloi als Vorlage für den Bericht des Petros Sikeliotes zu rekonstruieren. Durch dieses Verfahren gelingt es der Autorin, klar zwischen der wahrscheinlich authentischen Lehre der Paulikianer, die wohl in erster Linie an einem unmittelbaren Zugang zu zentralen Teilen der Bibel interessiert waren, und den Versuchen des Petros Sikeliotes, diese Lehre in das vorgegebene Schema kirchlicher Häresiographie einzupassen, zu unterscheiden und ein eindrucksvolles Bild vom Wirken der paulikianischen Didaskaloi, aber

auch von den Auseinandersetzungen innerhalb dieser Religionsgemeinschaft zu entwerfen (Symeon und Justos S. 163 und S. 172-175; Gegnesios und Theodoros S. 175ff; Zacharias und Joseph S. 183ff; Baanes und Sergios S. 205ff), die in den beiden ersten Fällen auch der byzantinischen Staatsmacht Möglichkeiten zur Einmischung eröffneten (Justos zeigt den Symeon beim Bischof von Koloneia an; Gegnesios muß sich vor dem Patriarchen verantworten). Theologische Implikationen in der Chronologie der Ereignisse und der Didaskaloi und biblischen Erzählungen nachempfundene, aber damit zumindestens kritisch zu betrachtende Schilderungen (Die Steinigung des ersten Didaskalos Konstantinos ist dem Martyrium des Stephanos in Apostelgeschichte 7,54-60 nachgebildet) werden klar erkannt (auch S. 221-223 zusammenfassend). Der Beitrag zeigt, wie auch einer in der Forschung bereits ausgiebig behandelten Quelle noch neue Einsichten und Perspektiven entnommen werden können.

Ein von Claudia Ludwig und Paul Speck erstellter und mit Bemerkungen versehener Versindex zum zweiten Band der Siegel-Edition von G. Zacos¹ (S. 229-242), der als nützliches Hilfsmittel für die Benutzer der besagten Edition bezeichnet werden kann, leitet über zu den acht Beiträgen von Paul Speck (S. 253ff), zu denen noch in drei Fällen kürzere oder längere Anhänge dazukommen. Natürlich ist es im Rahmen einer solchen Rezension nicht möglich, diese Beiträge mit ihren Anhängen und Nachträgen detailliert zu behandeln. Die meisten schließen sich an frühere Arbeiten des Verfassers an, erweitern und ergänzen diese und setzen sich mit Anregungen und Einwänden von Rezensenten z.T. ausführlich und manchmal auch polemisch auseinander.

Im ersten Beitrag bietet Speck «weitere Überlegungen und Untersuchungen über die Ursprünge der Byzantinischen Renaissance» (S. 253-275). Es handelt sich dabei um die Version seines Beitrages zum 17. Internationalen Byzantinisten-Kongreß, die dort wirklich vorgetragen wurde und sich von der in den Kongreßakten abgedruckten² stark unterscheidet. Der Nachtrag «Das Trierer Elfenbein und andere Unklarheiten» setzt sich mit einer Rezension von Peter Schreiner zu Varia I auseinander³ (S. 275-283). Es folgt ein ausführlicher Beitrag zum Thema «Anthologia Palatina I,1 und das Apsismosaik der Hagia Sophia» (S. 285-312), dem vier Addenda zu den Anmerkungen 1 («Die Bilderschriften angeblich des Epiphanius von Salamis», S. 312-315 und «Der Dialog mit einem Juden angeblich des Leontios von Neapolis», S. 315-322), 4 («Die Darstellungen in der Apsis der Chalkoprateia-Kirche», S. 322-324) und 5 («τὰ ἱερά - Eine Stiftung des Artabados», S. 324-329) angefügt sind. Im anschließenden Beitrag «Nochmals: Die Ἐνδυτή», S. 331-337 ergänzt Speck einen älteren Beitrag zur Frage der

1. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, Compiled and Edited by John W. Nesbitt, vol. 2, Nos. 1-1089. (Τετράδια Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης 3) Bern 1984.

2. P. Speck, Die Ursprünge der byzantinischen Renaissance, *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle - New York 1986, S. 555-576.

3. Im *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986) 351-353.

Altarbekleidung⁴ durch eine Auflistung neugefundener Stellen in den Quellen. Auch die nächsten drei Beiträge befassen sich mit Kunstwerken und deren Erwähnungen in der byzantinischen Literatur, besonders der Dichtung: «Ein Reiterrelief Justinians I. im Hippodrom (Appendix Planudea 62 und 63). Mit einem Anhang: Das Barberini-Elfenbein», S. 339-353; «Ein Bild des Erzengels Michael in Phesos (Anthologia Palatina I, 36)», S. 355-362, und «Ehrenbilder als Tafelbilder und Reliefs», S. 363-369. Die folgende «Interpretation des Bellum Avaricum und der Kater Μεγλεμπέ» greift noch einmal in Auseinandersetzung mit Jan-Louis van Dieten⁵ drei bereits in einer früheren Arbeit⁶ behandelte Passagen aus dem Bellum Avaricum des Georgios Pisides auf (S. 371-402). Ausführungen zur «großen Kirche von Antiochien» (S. 403-410) schließen den Kreis der Beiträge von Paul Speck, die sich weitgehend in der frühbyzantinischen, bzw. in den ersten Jahrhunderten der mittelbyzantinischen Periode bewegen.

Abschließend kann gesagt werden, daß die Berliner Byzantinisten wieder einen reichhaltigen Band mit z.T. sehr anregenden und gründlich erarbeiteten Beiträgen vorgelegt haben.

Johannes Gutenberg-Univ. Mainz

KLAUS-PETER TODT

Zαχαρία Ν. Τσιρπανλή, «Κατάστιχο Ἐκκλησιῶν καὶ Μοναστηριῶν τοῦ Κοινοῦ» (1248-1548). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ἰωάννινα 1985, σ. 49C. (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς «Δωδώνη», Παράρτημα, ἀρ. 23).

Κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία ἡ βενετοκρατούμενη Κρήτη βρίσκεται σταθερὰ στὸ κέντρο τῶν ἐνδιαφερόντων πολλῶν ἐπιστημόνων, Ἑλλήνων καὶ ξένων. Οἱ ἀρχειακὲς ἔρευνες, κυρίως στὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, ἀνοίξαν νέους δρόμους καὶ ἔδωσαν νέες διαστάσεις στὴν ἱστορικὴ γνώση, καθὼς ἔφεραν στὸ φῶς πολλὰ, ἄγνωστα προηγουμένως, στοιχεῖα καὶ φώτισαν σκοτεινὲς πτυχὲς τοῦ ἱστοικοῦ παρελθόντος. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἔχει θεαματικὰ ἐπαυξηθεῖ μὲ τίς δημοσιεύσεις ἐγγράφων, μελετῶν καὶ συνθετικῶν ἔργων¹. Παρ' ὅλα αὐτά,

4. P. Speck, Die Ἐνδοτή. Literarische Quellen zur Bekleidung des Altars in der byzantinischen Kirche, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistischen Gesellschaft* 15 (1966) 323-375.

5. J. L. van Dieten, Zum «Bellum Avaricum» des Georgios Pisides. Bemerkungen zu einer Studie von Paul Speck, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985) 149-178.

6. P. Speck, *Zufälliges zum Bellum Avaricum des Georgios Pisides* (Miscellanea Byzantina Monacensia 24), München 1980.

1. Γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἔρευνας ὡς τὸ 1971 βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Σύντομος ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατούμενην Κρήτην ἐρευνῶν, *Κρητικὰ Χρονικά* 23 (1971)

πολλά είναι ακόμη τὰ κενὰ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ γιὰ ὀρισμένες περιόδους, ὅπως λ.χ. γιὰ τὴν πρώτην περίοδο τῆς βενετοκρατίας στὴν Κρήτη (1204/1211-1350 περίπου), οἱ γνώσεις μας εἶναι ἐλλιπεῖς καὶ συχνὰ ἀποσπασματικές. Τὰ μεγάλα καὶ σεβαστὰ ἔργα τῶν S. Borsari² καὶ Fr. Thiriet³ πολλαπλασίασαν καὶ στερέωσαν ἀσφαλῶς τὶς γνώσεις μας, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν ἀπαντοῦν σὲ πολλὰ ἐρωτήματα καὶ συχνὰ ἀντιμετωπίζουν τὰ πράγματα μὲ τρόπο «ἐπίπεδο», χωρὶς νὰ τὰ συσχετίζουν μὲ τὸ ἄμεσο βυζαντινὸ παρελθόν. Ἔτσι τὸ μεγάλο καὶ οὐσιώδες ζήτημα τῶν βυζαντινῶν ἐπιβιώσεων στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ ἐπαρκῶς καὶ κάθε νέα συμβολὴ στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτη.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, τὸ νέο βιβλίον τοῦ καθηγητῆ Ζαχαρία Τσιρπανλῆ, ἀνοίγει νέους δρόμους στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Τὸ «Κατάστιχο τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Μοναστηριῶν τοῦ Κοινοῦ» (*Catasticum ecclesiarum et monasteriorum Comunis*) [ἔφεξις «Κατάστιχο»], εἶναι μιὰ σπάνια καὶ σημαντικὴ συλλογὴ ἐγγράφων, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης καὶ περισσότερο σὲ θέματα οἰκονομικῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς βενετικῆς διοίκησης καὶ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας στὸ νησί. Οἱ συνεχεῖς τριβές τῶν δύο ἐξουσιῶν γιὰ τὴν κατοχὴ καὶ τὴ νομὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ποὺ ἐκδηλώθηκαν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἤδη χρόνους τῆς βενετικῆς κατοχῆς στὴν Κρήτη, κορυφώθηκαν στὶς ἀρχές τοῦ 1320, ὅταν ὁ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Alessandro da S. Elpidio (1314-1333;) συνέταξε καὶ ὑπέβαλε στὸ δόγμα τῆς Βενετίας ὑπόμνημα ἐντονης διαμαρτυρίας γιὰ τὴ στάση τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν τῆς νήσου σὲ θέματα τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὴ διευθέτηση τῶν διαφορῶν αὐτῶν ἀρχισε μὲ ἐντολὴ τοῦ δόγη τῆς Βενετίας ἔρευνα σὲ βάθος, μὲ σκοπὸ τὴ λεπτομερῆ καταγραφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακα (Candia) καὶ τῆς Παρακάνδιας (Paracandia). Ἡ ἔρευνα στηρίχθηκε στοὺς σωζόμενους τότε τίτλους κυριότητος καὶ σὲ μαρτυρικὲς καταθέσεις ἡλικιωμένων ἀνθρώπων καὶ ἀνέτρεξε ὡς τὸ 1248. Καταρτίστηκε ἔτσι τὸ λεγόμενο «Κατάστιχο», ποὺ περιέλαβε ἐγγραφα τῆς περιόδου 1248-1324. Ἀργότερα καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους προστέθηκαν καὶ ἄλλα ἐγγραφα τῆς περιόδου 1392-1548. Ἔτσι τὸ «Κατάστιχο» καὶ τὰ συμπληρώματά του, στὴ μορφή ποὺ παρουσιάζονται στὴν ἔκδοση τοῦ κ. Τσιρπανλῆ, περιλαμβάνει 289 ἐγγραφα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαιότερη καὶ πλουσιότερη συλλογὴ ἐγγράφων ποὺ ἀναφέρονται στὶς σχέσεις τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν μὲ τὴ λατινικὴ Ἐκκλησία στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν τους εἶναι τεράστιος. Τὴ σημασία τοῦ «Κατάστιχου» ὡς πηγῆς πολύτιμης καὶ σπάνιας γιὰ τὴν πρώτην

245-308. Γιὰ τὴ νεότερη περίοδο βλ. Θεοχ. Δετοράκη, Βιβλιογραφία τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, περ. *Παλίμψηστον* 3 (1986) 188-205.

2. S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963.

3. Fr. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XII-XV siècles)*, Paris 1975².

ιστορία τῆς βενετοκρατίας στήν Κρήτη τήν εἶχαν ἐπισημάνει μεγάλοι καί εἰδικοί ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ E. Gerland, ὁ G. Gerola, ὁ G. Scaffini, ὁ S. Borsari κ.ά., καί εἶχαν κατὰ καιροῦς χρησιμοποήσει σποραδικά ἔγγραφα του. Τώρα διαθέτουμε τήν πλήρη καί ὀριστική ἔκδοση καί τή σύνθεση τῶν πληροφοριῶν τους, χάρη στήν ἀκαταπόνητη φιλοπονία καί τήν ἐπιστημονική γνώση τοῦ κ. Τσιρπανλῆ.

Χωρίς ἀμφιβολία ἦταν ὁ ἀρμοδιότερος γιά νά ἐπιχειρήσει καί νά φέρει εἰς πέρας αὐτή τήν ὁμολογουμένως δύσκολη ἔκδοση, μέ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγενῶν δυσχερειῶν καί τῶν ἀκανθῶδων προβλημάτων. Τά ἔγγραφα τοῦ «Κατάστιχου» εἶναι ἰδιότυπα, προέρχονται ἀπὸ πολλοὺς γραφεῖς, καλύπτουν μεγάλες χρονικές περιόδους, παρουσιάζουν χάσματα καί δυσεξήγητα κενά καί δὲν ἔχουν πάντοτε χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Πρόβλημα δυσχερέστατο, στὸ ὁποῖο δοκιμάζεται ἡ ἐπιστημονική συγκρότηση καί ἡ ἰκανότητα τοῦ ἐκδότη, εἶναι ἡ ταύτιση μεγάλου πλῆθους προσώπων καί τοπωνυμίων. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀντιμετώπισε ὁ συγγρ. μέ ἀξιοθαύμαστη ἄνεση, μέ ὀργανωμένη μέθοδο καί μέ σπάνια πρωτοτυπία. Ἡ μακρότατη ἐξοικείωσή του μέ τὰ προβλήματα τῆς βενετοκρατίας στήν ἐλληνική Ἀνατολή καί ἰδιαίτερα στήν Κρήτη τοῦ ἐπέτρεψε νά κινηθεῖ μέ καταπληκτική ἄνεση καί ἀσφάλεια σὲ χώρους δύσβατους καί σκοτεινοὺς καί νά καταστήσει τὰ ψυχρὰ ἔγγραφα τοῦ «Κατάστιχου» «παγὰν λαλέουσιν» τῆς Κρητικῆς ἱστορίας.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Μετὰ τίς βραχυγραφίες (σ. 9) καί τὸ σύντομο πρόλογο (σ. 11-13) ἀκολουθεῖ τὸ κύριο σῶμα τοῦ ἔργου, ποῦ διαιρεῖται σὲ δύο κύρια μέρη. Τὸ πρῶτο ἐπιγράφεται «Εἰσαγωγικό. Ἀξιολόγηση καί σύνθεση» (σ. 15-127) καί τὸ δεύτερο περιλαμβάνει τὰ ἔγγραφα (σ. 129-343). Ἀκολουθοῦν δύο παραρτήματα. Στὸ πρῶτο περιλαμβάνονται περιλήψεις τῶν ἐγγράφων κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ (σ. 345-380), ἐνῶ στὸ δεύτερο παρέχεται ἡ χρονολογικὴ διάρθρωση καί ἡ ἀρχεϊακὴ καί βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωσή τους (σ. 381-401). Τὸ βιβλίον συμπληρώνεται μέ ἐπιλεγμένη Βιβλιογραφία (σ. 403-407) καί δύο Εὐρετήρια, ἓνα Γενικὸ (σ. 409-428) καί ἓνα τῶν Ἐγγράφων (σ. 429-485) καί καταλείεται μέ δύο Πίνακες (ἐλληνικῶν λέξεων ἢ ὄρων (σ. 486) καί ἀταύτιστων χωριῶν καί τοπωνυμίων τῆς Κρήτης (σ. 487-488).

Καί μόνο ἡ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τοῦ «Κατάστιχου» θὰ ἦταν προσφορὰ ἀνεκτίμητη στίς κρητολογικὲς σπουδές. Ἡ πρόταξη ὅμως μιᾶς συνθετικῆς εἰσαγωγικῆς μελέτης, στήν ὁποία συγκεντρώνονται θεματικὰ καί ἀξιολογοῦνται οἱ κυριότερες πληροφορίες τῶν ἐγγράφων, πολλαπλασιάζει ἀσφαλῶς τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου καί ἀποκαλύπτει μέ τρόπο ἐντυπωσιακὸ τὴν ἰκανότητα τοῦ ἐκδότη νά ἐπιλέγει, νά συνδυάζει καί νά ἐρμηνεύει τίς εἰδήσεις τῶν πηγῶν. Ὁ ἴδιος στὸν πρόλόγόν του (σ. 12-13) ὁμολογεῖ ὅτι ἐπέλεξε ἔπειτα ἀπὸ μακρόχρονη μελέτη τῶν προβλημάτων «τὸν τραχὺ δρόμο τῆς συνθέσεως, μὰ καί τὴ γοητεία τῆς μερικῆς ἔστω ἐποπτείας». Ἡ ἐποπτεία ἐντούτοις δὲν εἶναι καθόλου μερικὴ, ἀντίθετα εἶναι καθολικὴ. Ἡ καλῶς νοούμενη ἐπιστημονικὴ οἰκονομία τὸν ὀδήγησε στήν ἀποφυγὴ τοῦ περιττοῦ καί στήν ἐπιλογὴ καί προβολὴ τοῦ οὐσιώδους.

Τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς ἀναφέρεται στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐγγράφων τοῦ «Κατάστιχου». Περιγράφονται λεπτομερῶς καί ἐξετάζονται οἱ

σχέσεις και οι διαφορές του «πρωτοτύπου» (= Archivio di Stato di Venezia-Duca di Candia: Busta 13 (Culto), τετράδιο 1) και τῶν ἀντιγράφων (A = Cod. Marc. Lat. cl. IX, n° 179, collocazione 3284, ff. 1-96^v και B = A.S.V. - Procuratori di S. Marco de Supra, Chiesa, b. 142, ff. 26^r-103^v). Στὸ ἀντίγραφο A βρίσκεται και ἄλλη μεταγενέστερη συλλογή ἐγγράφων (τοῦ 16ου αἰώνα), ποὺ ὁ συγγρ. ἀποφάσισε νὰ τὰ ἐκδώσει ἐπίσης γιατί συμβάλλουν στὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν σχέσεων Πολιτείας και Ἐκκλησίας σὲ μεταγενέστερη ἐποχή. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο παρουσιάζει ἐν περιλήψει και ἄλλα ἐγγραφα, ποὺ περιλαμβάνονται στὰ φφ. 90^v-105^v τοῦ ἀντιγράφου B, και παρέχουν μιὰ πολὺ καλὴ εἰκόνα τοῦ κτηματολογίου τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης (σ. 28-31). Σημαντικὴ εἶναι, και ἴσως ἔπρεπε νὰ περιληφθεῖ ὀλόκληρη στὴν παρούσα ἔκδοση, μιὰ πράξη τοῦ λατινοῦ ἐπισκόπου Μυλοποτάμου Vittoze, γενικοῦ βικαρίου τοῦ πάπα Γρηγορίου IB' στὴν Κρήτη (23 Νοεμβρίου 1408). Ἡ πράξη (φφ. 101^r-102^v τοῦ B) προσδιορίζει ἐπακριβῶς και μὲ σαφήνεια τὶς οικονομικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου τῆς Κρήτης πρὸς τὸν ὀρθόδοξο πρωτοπαπὰ και τὸν πρωτοψάλτη τοῦ Χάνδακα. Τῇ σημασίᾳ τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἐπισημαίνει ὁ συγγρ. μὲ τὴ δήλωση ὅτι θὰ τὸν ἀπασχολήσει ἀργότερα σὲ ἄλλο μελέτημά του (σ. 30).

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς Εἰσαγωγῆς, μὲ τίτλο «Διάρθρωση και περιεχόμενο τοῦ Κατάστιχου. Σημασία τῶν πληροφοριῶν του» (σ. 32-91), εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ σημαντικότερο τμῆμα τοῦ βιβλίου. Ἐδῶ ὁ συγγρ. παρουσιάζει τὰ ἐγγραφα τοῦ «Κατάστιχου» (ἀρ. 1-244) σὲ θεματικὲς ἐνότητες, κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖ ἕνα μεγάλο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν πρώιμη περίοδο τῆς βενετοκρατίας. Οἱ πληροφορίες ἐπιλέγονται και παρουσιάζονται συνθετικά, μὲ ἐντυπωσιακὴ κριτικὴ και συνδυαστικὴ ικανότητα και στερεώνονται μὲ σοφὰ ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία. Τὸ παρουσιαζόμενο ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ εἶναι μιὰ πλούσια και μοναδικὴ πηγή πληροφοριῶν γιὰ τὴ μελέτη τῶν τοπωνυμίων και τῶν ἀνθρωπωνυμίων τῆς Κρήτης, συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς νήσου. Ἐκατοντάδες τοπωνύμια και ὀνόματα ἀνθρώπων μᾶς δίδουν μιὰ καλὴ εἰκόνα τῆς Κρήτης στοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς και στοὺς πρώιμους χρόνους τῆς βενετοκρατίας. Ἡ δημοσίευση, ἐξάλλου, δικαστικῶν ἀποφάσεων τῶν βενετικῶν δικαστηρίων τοῦ Χάνδακα γιὰ ὑποθέσεις Ἑλλήνων ὀρθοδόξων, κυρίως κληρικῶν, πλουτίζει τὶς ὡς τώρα πενιχρὲς εἰδήσεις μας στὰ θέματα τῆς δικαιοπραξίας, γιὰ τὰ ὁποῖα μόνο τὶς μελέτες τῆς El. Sanschi διαθέταμε. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. παρατηρεῖ, μὲ τὶς δικαστικὲς αὐτὲς ἀποφάσεις «μεγαλώνει τὸ φάσμα τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴ μικροῖστορία τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. ὡς τὶς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ ἐπόμενου αἰώνα» (σ. 37). Ἔχουμε ἔτσι θεαματικὲς και συχνὰ συγκινητικὲς εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπινου μόχθου και τῶν ἰδιωτικῶν προβλημάτων.

Τὸ δεύτερο αὐτὸ και κύριο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς ὑποδιαιρεῖται σὲ 11 ἐνότητες. Στὴν πρώτη (σ. 34-38) παρουσιάζονται πληροφορίες σχετικὲς μὲ τοὺς 130 ὀρθόδοξους (οὐνίτες) κληρικοὺς τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακα και τοῦ Ἁγίου Μύρωνος, θέμα πολὺ οἰκτεῖο στὸν συγγρ. και γνωστὸ ἀπὸ προηγούμενες μελέτες

του⁴. Τώρα διαθέτουμε περισσότερα και ακριβέστερα στοιχεία για την κατάσταση τους και για τις σχέσεις τους με τα διοικητικά όργανα του Χάνδακα. Ἐξαιρετικά σημαντικές είναι οι πληροφορίες των εγγράφων για την ἐθνική (ἐλληνική) συνείδηση τῶν ὀρθόδοξων αὐτῶν κληρικῶν και για τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στὶς πρώιμες ἐπαναστάσεις, τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, τῶν Χορτάτζηδων και τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου (σ. 37).

Ἀκόμη πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἡ δευτέρη ἐνότητα, ποὺ ἀναφέρεται στὰ αὐτοκρατορικὰ βυζαντινὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης (σ. 38-51). Τώρα ἔρχονται στὸ φῶς οἱ ἀρχαιότερες μαρτυρίες για τὸ αὐτοκρατορικὸ μοναστήρι τῆς Παλιανῆς, ποὺ σώζεται ὡς σήμερα στὴν περιοχή τοῦ χωριοῦ Βενεράτο Τεμένους, για τὸ ἐπίσης αὐτοκρατορικὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας στὸν παλαιὸ βοῦργο τοῦ Χάνδακα, τὸ μοναστήρι τοῦ Κυρμουσῆ (Kirmossi, προφανῶς τοῦ Κυρ Μουσῆ) στὴν ἐπαρχία Καινουργίου, καθὼς και για τὸ ἀκόμη τότε πλουσιότατο μοναστήρι τῆς Sfache (Σφάκας) στὸ χωριὸ Μίρτος τῆς Ἱεράπετρας και για τὸ ἀταύτιστο μοναστήρι τῆς Cambie. Ἀναφέρεται ἡ ἐκτεταμένη και διάσπαρτη σὲ ὅλη τὴν Κρήτη ἀκίνητη (κτηματικὴ) περιουσία τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν, ποὺ ἀνῆκαν ἄλλοτε στὴν ἄμεση δικαιοδοσία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα και τώρα ἀκόμη, στὸς πρώιμους χρόνους τῆς βενετοκρατίας, χαρακτηρίζονται ὡς «αὐτοκρατορικὰ» (imperialia). Ἡ περιουσία αὐτὴ κατασχέθηκε στὰ χρόνια τοῦ δούκα Μαρίνου Falier (1248-1249), για νὰ ἐπιστραφεῖ πάλι τὸ 1251 στοὺς ἡγουμένους τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν, κάτω ἀπὸ τὴν «ὑψηλὴ κυριότητα» τοῦ Κοινοῦ. Μέρος ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους ἀποδιδόταν στὸ δημόσιο ταμεῖο, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο παρέμενε για τὶς ἀνάγκες τῶν μοναστηριῶν.

Ἡ τρίτη ἐνότητα ἀναφέρεται στὸ λεγόμενο «φόρο τῆς πόρτας» (datium porte ἢ pedagium porte), ποὺ ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα ἐπιβλήθηκε στοὺς κληρικούς τῆς νήσου, για νὰ κτίζονται ἢ νὰ συντηροῦνται τὰ φρούρια τοῦ Χάνδακα.

Στὴν τέταρτη ἐνότητα παρουσιάζεται τὸ κύριο σῶμα τῶν εγγράφων τοῦ «Κατάστιχου» (ἀρ. 108-237), ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐκκλησίες τοῦ Χάνδακα και τῆς Παρακάνδιας. Ἦταν εὐφυῆς ἡ ἰδέα τοῦ συγγρ. νὰ παραθέσει τὰ στοιχεία τῶν πηγῶν τῆς ἐνότητας αὐτῆς σὲ ὀργανωμένους πίνακες, ὅπου καταγράφονται 144 ἐκκλησίες και μοναστήρια τοῦ Χάνδακα και τῆς περιοχῆς του (Παρακάνδιας), με τὶς ἀκόλουθες ἐνδείξεις: αὐξων ἀριθμὸς, ἀριθμὸς ἐγγράφου ποὺ παραδίδει τὴν εἶδηση, περιουσία τῆς ἐκκλησίας, πότε κτίσθηκε ἢ σὲ ποιά κατάσταση βρίσκεται, πρόσθετες πληροφορίες (σ. 56-71). Πρόκειται για τὸν ἀρχαιότερο γνωστὸ κατάλογο τῶν ἐκκλησιῶν και μοναστηριῶν τῆς Κρήτης, ποὺ ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν και στὴν προηγούμενη βυζαντινὴ περίοδο. Ἀλλὰ ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν τῶν παραπάνω εγγράφων εἶναι πολὺ εὐρύτερος και φωτίζει πολλὰ θέματα τῆς τοπικῆς ἱστορίας. Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ συγγρ. «ἔχομε ἓνα ὄρυχειὸ εἰδή-

4. Βλ. Ζαχαρία Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεία σχετικὰ με τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα, Ἑλληνικά 20 (1967) 42-106.

σεων για ποικίλα θέματα, προσωπογραφικά, οικονομικά-δημοσιονομικά, υγιεινής του χώρου και άλλα». Τις πολύτιμες αυτές πληροφορίες χρησιμοποιεί ο συγγρ. και σε άλλα κεφάλαια της Εισαγωγής του.

Ἡ πέμπτη ἐνότητα ἀναφέρεται στὸ σεισμό τοῦ 1303 καὶ στὶς συνέπειές του. Χάρη στὶς πληροφορίες τῶν ἐγγράφων τοῦ «Κατάστιχου» ἔχομε τώρα ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ζημιῶν τοῦ φοβεροῦ σειμοῦ σὲ ἐκκλησιαστικά κυρίως κτίσματα τῆς νήσου. Σὲ συγκεντρωτικὸ πίνακα (σ. 79) ὁ συγγρ. μᾶς δίδει ὅλη τὴν εἰκόνα τῶν καταστροφῶν καὶ τῶν προσπαθειῶν ἀνασυγκρότησης μεταξὺ 1303-1320.

Στὶς ἐπόμενες ἐνότητες ἐξετάζονται τὰ θέματα: Διαστάσεις τῶν ἐκκλησιῶν (σ. 80-81), Κτίτορες ἢ ἀνακαινιστὲς τῶν ἐκκλησιῶν (σ. 81-83), Διορισμὸς τῶν ὀρθόδοξων ἐφημερίων καὶ οἱ εἰσφορὲς τους στὸν λατίνου ἀρχιεπίσκοπο (σ. 83-85), Οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τοῦ Χάνδακα ὡς «prebende» (ἐπιχορηγήσεις) Λατίνων (σ. 85-87). Ἰδιαιτέρως λόγος γίνεται γιὰ τὰ ἔγγραφα ὑπ' ἀρ. 238-244, ποὺ περιέχουν τὰ συμπεράσματα καὶ τὶς τελικὲς συμφωνίες μεταξὺ τῆς βενετικῆς διοίκησης καὶ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας στὴν Κρήτη. Τέλος, παρουσιάζονται τὰ 41 ἔγγραφα (ἀρ. 249-289), ποὺ, μολονότι δὲν ἀνήκουν στὸ κύριο σῶμα τοῦ «Κατάστιχου», ἀποτελοῦν ἐντούτοις τὸ ἀπαραίτητο συμπλήρωμά του καὶ παρέχουν λαμπρὴ εἰκόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κατάστασης στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο 1393-1517. Τὰ θέματα τῶν ἐγγράφων αὐτῶν, ποὺ εἶχαν ἀπασχολήσει τὸν συγγρ. καὶ σὲ ἄλλη παλαιότερη μελέτη του⁵, κατατάσσονται σὲ δώδεκα ἐνότητες (σ. 90-91).

Τὸ τρίτο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς πραγματεύεται θέματα μικροῖστορίας (σ. 91-118). Εἰδήσεις τῶν ἐγγράφων ποὺ ἀναφέρονται στὴν καθημερινὴ ζωὴ, στὸν ἐπαγγελματικὸ βίο, στὴν ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας, στὴν οἰκιστικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Χάνδακα, στὰ σπίτια καὶ στὰ ἐνοίκια, στὴν κατάσταση τῶν βιλάνων καὶ στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ἰδιοκτῆτες, τὰ μέτρα γιὰ τὴν ὑγειονομικὴ ὀργάνωση καὶ τὴ νοσοκομειακὴ περίθαλψη, παρουσιάζονται σὲ ὁργανωμένες ἐνότητες, πολλὲς φορές μὲ συναρπαστικὲς λεπτομέρειες. Γιὰ πρώτη φορά τώρα ἔρχονται στὸ φῶς τόσο παλαιὲς πληροφορίες γιὰ τὴ νομισματικὴ ἀξία τῆς ἐργασίας κατὰ ἐπαγγέλματα, καὶ γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ἀγαθῶν. Εἶναι λ.χ. ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ ἡ πληροφορία ὅτι ἓνα χειρόγραφο Τριώδιο ἀξίζει 10 ὑπέρπυρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα (σ. 355, ἔγγραφο 84 τοῦ ἔτους 1311). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ παρέχουν τὴ βάση γιὰ συγκρίσεις σὲ μεταγενέστερες περιόδους τῆς ἱστορίας.

Ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκιστικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἀνάπτυξη τῆς μεσαιωνικῆς πρωτεύουσας τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα. Τώρα γιὰ πρώτη φορά γνωρίζουμε ὅτι ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ πόλη ἦταν ἤδη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἰσχυρὸ ἐμπορικὸ κέντρο μὲ ἀστικὴ τάξη, «ποῦ

5. Βλ. κυρίως Ζαχαρία Τσιρπανλῆ, Ἐνέκδοτη πηγὴ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (Cod. Marc. Lat. cl. IX 179, colloc. 3284), *Κρητικὰ Χρονικὰ* 22 (1970) 79-98.

άναζητούσε διέξοδο έξω από την άσφυκτική περίμετρο της παλαιάς μεσαιωνικής πόλεως». Η ταύτιση των εκκλησιών των έγγραφων του «Κατάστιχου» με τις αναγραφόμενες στο γνωστό σχεδιάγραμμα του Werdmüller (1666-1668) παρέχει ασφαλείς ενδείξεις για τα όρια της πόλης και των βούργων της κατά την πρώτη αυτή περίοδο της βενετοκρατίας, όπως φαίνεται στο χάρτη της σ. 102.

Θέμα εξόχως σημαντικό επίσης είναι το αναφερόμενο στα ύγειονομικά μέτρα και στη νοσοκομειακή περιθαλψή στην Κρήτη (σ. 112-118). Πρόκειται για πληροφορίες που γνωρίζονται και αξιολογούνται για πρώτη φορά. Ο ίδιος ο συγγρ. αναφερόμενος στην απουσία σχετικής βιβλιογραφίας χαρακτηρίζει την ενότιση αυτή ως πρώτη συμβολή στο θέμα (σ. 113). Παρουσιάζονται 23 έγγραφα των ετών 1253-1480, που αναφέρονται στο νοσοκομείο του Αγίου Αντωνίου, στο δυτικό μέρος της πόλης. Το νοσοκομείο αυτό ήταν γνωστό και από άλλες μεταγενέστερες πηγές. Το δεύτερο είναι το νοσοκομείο της Ναζαρέτ, που ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1456, με άφορμη τη φοβερή επιδημία της πανούκλας, που έπληξε την Κρήτη κατά το έτος εκείνο. Τώρα έχουμε την ιδρυτική πράξη (έγγραφο αρ. 168) ενός νέου λοιμοκαθαρητηρίου (λαζαρέτου), στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου «de la Puncta», στον Κατσαμπά, ανατολικά του Χάνδακα. Είναι γνωστό ότι το λοιμοκαθαρητήριο αυτό (λαζαρέτο-ναζαρέτο-Ναζαρέτ, με παραφθορά) λειτούργησε σε όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας και το όνομά του διατηρήθηκε ως τις αρχές του αιώνα μας.

Το τέταρτο τμήμα της Εισαγωγής (σ. 118-127) αναφέρεται στα έκδοτικά προβλήματα, στο είδος των εγγράφων, στη χρονολόγηση των αχρονολόγητων και στη μέθοδο της έκδοσης. Ο εκδότης εκδίδει τα έγγραφα διπλωματικώς, με σεβασμό στη γραφή του πρωτοτύπου και των αντιγράφων, χωρίς επεμβάσεις. Δηλώνει ότι ακολουθεί τις βασικές έκδοτικές αρχές του *Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia* (1980).

Ήταν χρήσιμη η ιδέα να προστεθούν μετά τα έγγραφα δύο Παραρτήματα, το πρώτο με τις περιλήψεις των εγγράφων στην ελληνική γλώσσα και σε σειρά χρονολογική (σ. 347-380), το δεύτερο με τη χρονολογική διάρθρωση και την αρχειακή τεκμηρίωση των εγγράφων. Έχουμε έτσι συγκεντρωμένα όλα τα στοιχεία για την κατάσταση και τη χρήση των εγγράφων από τους διάφορους μελετητές της βενετοκρατίας.

Τα πλούσια εύρημα που κατακλείουν την έκδοση εύκολύνουν τη μελέτη και τη χρήση του πολύτιμου αυτού βιβλίου. Αξίζει να σημειωθεί και η ιδιαίτερη επιμέλεια και προσοχή των τυπογράφων και των διορθωτών, που κατόρθωσαν να μας δώσουν μια έκδοση κομψή και άρτια, χωρίς κανένα σχεδόν τυπογραφικό σφάλμα.

Ελάχιστα και πάντως άσημαντα θα είχε κανείς να παρατηρήσει, κυρίως στην ταύτιση μερικῶν τοπωνυμίων. Το τοπωνύμιο Agio Saranda (αρ. έγγραφου 105) θα μπορούσε πιθανῶς να ταυτιστεί με το γνωστό από μεταγενέστερη πληροφορία γυναικείο μοναστήρι των Αγίων Σαράντα, στα περίχωρα του Χάνδακα (ASV-Notai di Candia, b. 122, ff. 103^v, 146^r). Το ατάυτιστο επίσης τοπωνύμιο Alithini (στο ίδιο έγγραφο), υποθέτω ότι πρέπει να ταυτιστεί με το μοναστήρι της Κυρίας

Ἐλληνικῆς στὸ Σκαλάκι τῆς Πεδιάδος (ASV-Notai di Candia, b. 160 (M. Mara), f. 271'). Τὸ τοπωνύμιον Athalea (στὸ ἴδιο ἔγγραφο) πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἀκουόμενον ἀκόμη σήμερα τοπωνύμιον Ἐθαλιὰ (Στὴν Ἐθαλιὰ), στὴν περιοχή τοῦ Ἁγίου Μύρωνος (βλ. Ἀρχεῖο τοπωνυμίων τῆς EKIM). Τὸ τοπωνύμιον Casapilla (στὸ ἴδιο ἔγγραφο) ἀκούεται καὶ σήμερα (Κακὰ Πηλὰ) νοτίως τῶν Ἀρχανῶν. Ἀπὸ μεταγενέστερα νοταριακὰ ἔγγραφα γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν στὴν περιοχή πολλὰ μοναστήρια καὶ ἐκκλησίες. Ἐπίσης, τὸ τοπωνύμιον Casirachi (στὸ ἴδιο ἔγγραφο) ἀκούεται καὶ σήμερα (Κακὴ Ράχη). Εἶναι πλαγιά λόφου μὲ χῶματα ἰδιαιτέρως ὀλισθηρὰ, μεταξὺ τῶν χωριῶν Σκαλάκι καὶ Μυρτιά (= Βαρβάροι) τῆς Πεδιάδος. Τὸ τοπωνύμιον Chares, locus districtus Mirabeli (ἀρ. ἔγγρ. 284) εἶναι ἡ περιοχή τῆς σημερινῆς Νεαπόλεως Μεραμπέλλου, ποῦ ἀπαντᾷ στὰ ἔγγραφα ὡς Καινούργιο χωριὸ τῶν Καρῶν. Καὶ σήμερα ἀκούεται κοντὰ στὴ Νεάπολη τὸ τοπωνύμιον Παναγία στὶς Καρές. Ἡ Παναγία στὸ χωριὸ Gepsimani (ἀρ. ἔγγρ. 232) πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ μεταγενέστερα ἔγγραφο μοναστήρι τῆς Κυρίας Γεθσημανῆς, στὰ περὶχωρα τοῦ Χάνδακα (ASV-Notai di Candia, b. 149, f. νε', b. 217, ff. 83', 87'). Τὸ Finichi (ἔγγρ. 95) εἶναι πιθανῶς ἡ σημερινὴ Φοινικιά, λίγα χιλιόμετρα νοτίως τοῦ Ἐρακλείου, καὶ πολὺ κοντὰ σ' αὐτὴν εἶναι οἱ Μαλάδες (Melade, τοῦ ἔγγράφου 95). Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Γοργός (σ. 59, ἀρ. ἔγγρ. 164) θὰ μπορούσε πιθανῶς νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Γοργοελεήμονος (Γοργολάνη, στὴ σημερινὴ λαϊκὴ ὀνομασία, ἀπὸ παραφθορὰ) στὸ χωριὸ Κάτω Ἀσίτες Μαλεβιζίου. Ἐντούτοις ἡ ταύτιση παλαιῶν τοπωνυμίων, παραφθαρμένων μάλιστα στὴ λατινικὴ γλῶσσα τῶν ἐγγράφων, εἶναι ὁμολογουμένως ἔργο δυσχερέστατο καὶ συχνὰ ἐπισφαλές. Ὁ κ. Τσιρπανλῆς κατόρθωσε νὰ ταυτίσει μὲ σχεδὸν ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἑκατοντάδες κρητικὰ τοπωνύμια.

Πανεπιστήμιον Κρήτης

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

Ἰωάννη Δ. Ψαρᾶ, Ἡ Βενετοκρατία στὴν Τήνον τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρητικοῦ πολέμου (1645-1669), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 222 (Διδακτορικὴ διατριβή).

Ἡ ἱστορία ἐπιμέρους, ἄσημων συχνά, περιοχῶν, μὲ ὅποια μέθοδο καὶ ἂν γράφεται, ἀποτελεῖ δουλειὰ ὑποδομῆς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ εὐρύτερου χώρου καὶ ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὴ μελέτη εἰδικῶν θεμάτων. Ἡ Τήνος, νησί μὲ ἰδιοτυπίες θρησκευτικὰ καὶ κοινωνικὰ, χάρη στὴ γεωγραφικὴ τῆς θέσης μέσα στὰ κυκλαδίτικα νησιά καθὼς καὶ τὸ στρατηγικὸ ρόλο ποῦ εἶχε ἀναλάβει στὸ σύνολο τῶν βενετικῶν κτήσεις τοῦ Λεβάντε, ἀποτελεῖ εὐτυχὴ ἐπιλογὴ γιὰ μιὰ τέτοια διερεύνηση. Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, ποῦ ἡ διάρκειά του ὀριοθετεῖ χρονικὰ τὴ μελέτη τοῦ κ. Ψαρᾶ, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου στὸν 17ο αἰ., τόσο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ποῦ σταθερὰ καθιέρωσε, ὅσο καὶ γιὰ τὶς γενικότερες

οικονομικές και κοινωνικές αναστατώσεις που προκάλεσε συγκυριακά η κληροδότηση για τὸ μέλλον. Στὴν εὐρύτερη θαλάσσια ἀκτίνα που ἐξυπηρετοῦσε τὴ διακίνηση τῶν πλοίων, τὴ μεταφορὰ τῶν στρατευμάτων, τοὺς ἀνεφοδιασμούς, τοὺς ἀντιπερισπασμούς καὶ τὴν κατασκοπευτικὴ δραστηριότητα, λειτουργικὴ θέση κατεῖχε τὸ νησί τῆς Τήνου. Ἡ διερεύνηση τῶν ἐπιπτώσεων τοῦ πολέμου αὐτοῦ στὶς πραγματικότητες τοῦ νησιοῦ εἶναι, ἔτσι, εὐλογο αἴτημα.

Τὸ βιβλίο τοῦ συγγρ. χωρίζεται σὲ πέντε κεφάλαια. Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει 5 ὑποκεφάλαια καὶ ἐξιστορεῖ τὰ πολεμικὰ γεγονότα που συνέβησαν στὴν Τήνο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου. Τὸ δεύτερο πραγματεύεται σὲ 4 ὑποκεφάλαια τὰ τῆς βενετικῆς διοίκησης στὴν Τήνο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου. Τὰ κεφάλαια τρίτο καὶ τέταρτο περιλαμβάνουν ἀπὸ 2 κεφάλαια τὸ καθένα καὶ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ δημοσιονομικὴ ἄποψη καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γενικότερης οἰκονομικῆς δραστηριότητας (ἐμπόριο-παραγωγή), καὶ τὸ τελευταῖο ἐπιγράφεται «Ἐσωτερικὴ Κατάσταση» καὶ ἀντιμετωπίζει σὲ 3 ὑποκεφάλαια τὰ θέματα τῆς δημογραφικῆς εἰκόνας, τοῦ κοινοτικοῦ θεσμοῦ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κατάστασης. Ἀκολουθεῖ παράρτημα ἀνεκδότων ἐγγράφων, βιβλιογραφία καὶ τρεῖς χάρτες. Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ τὸ εὐρητήριο τῶν ὀνομάτων.

Στὸ Α' κεφάλαιο τῆς μελέτης ἐξιστοροῦνται μὲ κάθε λεπτομέρεια καὶ παρατακτικὰ οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων κατὰ τοῦ νησιοῦ καὶ οἱ προσπάθειες τῆς βενετικῆς διοίκησης νὰ τὶς ἀποκρούσει καὶ νὰ ἀποτρέψει μὲ κάθε τρόπο μιὰ ἐνδεχόμενη κατάληψή του, παρὰ τὴ συχνὴ ἔλλειψη πολεμοφοδίων, τροφίμων καὶ ἐπαρκῶν δυνάμεων γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ νησιοῦ. Ἡ Τήνος λειτούργησε σταθερὰ ὡς ὀρμητήριο βενετικῶν αἰφνιδιαστικῶν ἐπιθέσεων κατὰ τῶν τουρκικῶν ἐφοδιοπομπῶν ἢ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τῶν ἄλλων Κυκλάδων καθὼς καὶ ὡς σταθμὸς ἀνεφοδιασμοῦ τῆς Κρήτης. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες που δίδονται ἐδῶ γιὰ τὸ ρόλο δυτικῶν χριστιανῶν τυχοδιωκτῶν, ὅπως ὁ Tomaso Bernabò καὶ οἱ Κορσικανοὶ Vitale. Στὸ ὑποκεφάλαιο 4 τοῦ Α' κεφαλαίου γιὰ τὴ «συνεργασία τῶν Τηνίων μὲ τοὺς Βενετοὺς» —τίτλος που δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς τὸ περιεχόμενό του— ἀποκτοῦμε μιὰ εἰκόνα γιὰ τὶς σχέσεις Ἑλλήνων, Τηνίων καὶ μὴ, μὲ τοὺς Βενετοὺς, ἀναφορικὰ μὲ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο καὶ τὶς ἐπιπτώσεις που ἕνας τέτοιος πόλεμος εἶχε στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ (ἀγροτικοῦ κυρίως) πληθυσμοῦ. Τραγικὴ πτυχὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Τήνου στὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι ἡ ἐπιμονὴ τῶν Βενετῶν νὰ τὴν προτείνουν ὡς ἀντικείμενο ἀνταλλαγῆς μὲ τὸν Χάνδακα γιὰ τὴν ἐπίτευξη εἰρήνης.

Στὸ Β' κεφάλαιο συμπληρώνονται οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Τήνου. Παρατίθενται ὁ ἀριθμὸς καὶ οἱ τίτλοι τῶν ἀξιωματῶν, οἱ δικαιοδοσίες τους καὶ ὁ μισθὸς που τοὺς ἀναλογεῖ. Ἐδῶ δημοσιεύεται καὶ ἕνας κατάλογος τῶν προβλεπτῶν τῆς Τήνου τῆς περιόδου 1645-1670. Τὸ διοικητικὸ σύστημα ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα σύνθετο καὶ τίθεται εὐλόγα τὸ ἐρώτημα ἂν πρόκειται γιὰ μιὰ κατάσταση παλαιότερη, τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζαμε τὶς λεπτομέρειες, ἢ ἂν ἀποτελεῖ μιὰ νέα ἐξέλιξη προσαρμοσμένη στὶς ἀνάγκες τοῦ πολέμου.

Στή συνέχεια παρουσιάζονται ή στρατιωτική όργάνωση τοῦ νησιοῦ, τὰ διάφορα σώματα ποῦ τὴν ἀποτελοῦσαν καὶ οἱ σχετικὲς ἀμοιβές. Τὸ κεφάλαιο τελειώνει μὲ τὸν τρόπο ἐφοδιασμοῦ τῆς Τήνου καὶ τὴν όργάνωση τοῦ τομέα τῆς κατασκοπέιας. Στὸ τμήμα γιὰ τὴν πολιτοφυλακὴ δίδονται σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν πολιτοφυλάκων ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀφήνονται πολλὰ ἐρωτηματικὰ γιὰ τὶς διαφορετικὲς, ὡς πρὸς τὸ καθεστῶς, κατηγορίες τους, καθὼς γίνεται λόγος γιὰ τὰ τακτικὰ στελέχη, χωρὶς νὰ ξεκαθαρίζεται ποιά εἶναι ἀκριβῶς. Ἐπίσης δὲν γνωρίζουμε ἂν σωστὰ δὲν ἐντάσσεται ἐδῶ ή περίπτωση τῶν Roccarì, οἱ ὁποῖοι ἀντίθετα μνημονεύονται στὸ ὑποκεφάλαιο γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ castellano.

Στὸ Γ' κεφάλαιο μᾶς δίδεται μιὰ σαφῆς εἰκόνα τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς Βενετικῆς Διοίκησης Τήνου. Οἱ πόροι τοῦ Ταμείου ἦταν οἱ ἔκτακτες οικονομικὲς ἐνισχύσεις τῆς μητρόπολης, ή ἀναγκαστικὴ φορολόγηση τῶν γύρω τουρκοκρατούμενων νησιῶν καὶ οἱ μόνιμοι φόροι, ἄμεσοι καὶ ἔμμεσοι (ὁ συγγρ. τοὺς ἀναφέρει λεπτομερῶς), τοὺς ὁποῖους πλήρωναν οἱ ντόπιοι. Στὴν ἔμμεση φορολογία ὁ συγγρ. περιλαμβάνει σωστὰ καὶ τὶς ἀγγαρεῖες τῶν κατοίκων καὶ τὶς ἄλλες πρόσθετες ὑπηρεσίες ή ταλαιπωρίες καὶ ἀναγκαστικὲς προσφορές, σωματικὲς καὶ χρηματικὲς. Τὰ κυριότερα ἔξοδα τὰ ἀποτελοῦσαν ή μισθοδοσία τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων καὶ ή συντήρηση τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι σὲ μιὰ περίοδο τέτοιας πολεμικῆς ἀναταραχῆς, ἀφοῦ μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἐμπορίου οἱ τελωνειακοὶ πόροι εἶχαν οὐσιαστικὰ ἐκλείψει καὶ καθὼς δὲν ὑπῆρχε ἕνας ἀκριβῆς σταθερὸς προϋπολογισμὸς τοῦ βενετικοῦ κράτους γιὰ τὴν Τήνο, ή πτώση τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ δὲν ἦταν οικονομικὰ συμφέρουσα γιὰ τὴ Γαληνότατη.

Στὸ Δ' κεφάλαιο ἐξετάζεται ή παραγωγή τοῦ τόπου καὶ ή ἐμπορικὴ δραστηριότητα, γιὰ τὶς ὁποῖες μᾶς δίδονται ἀξιοσημεῖωτα στοιχεῖα: Οἱ τρόποι μεταφορᾶς ὄλου τοῦ μεταξιοῦ τοῦ νησιοῦ —σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τῆς «Dominante»— στὴ Βενετία, οἱ περιπτώσεις πώλησης τοῦ περισσεύματος μαλλινοῦ σὲ τουρκοκρατούμενες ἀγορές, οἱ εἰσαγωγὲς ἐργαλείων καὶ ἐπεξεργασμένων προϊόντων ἀπὸ τὴ μητρόπολη, συνθέτουν τὴν εἰκόνα τῶν νόμιμων οικονομικῶν συναλλαγῶν τοῦ νησιοῦ. Πρόσθετα σημεῖα τῶν καιρῶν τὸ λαθρεμπόριο, τὸ δουλεμπόριο καὶ ή ἐμπορευματοποίηση τῆς λείας ἀπὸ τὴν ἔντονη πειρατικὴ δραστηριότητα ξένων στὸν κυκλαδικὸ χῶρο.

Στὸ τμήμα τοῦ Ε' κεφαλαίου γιὰ τὴ Δημογραφία ὁ συγγρ. παρουσιάζει μὲ χρονολογικὴ σειρά καὶ συζητᾷ τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ ποῦ ἀναφέρουν διάφορες δυτικὲς πηγές, καὶ κυρίως ὁ inquisitore Stefano Magno (1663). Συμπεραίνεται ὅτι ή Τήνος, τὸ πιὸ πυκνοκατοικημένο ἀπὸ τὰ κυκλαδικὰ νησιά, ἔχασε γιὰ ἕνα διάστημα, ἐξαιτίας τῶν πολεμικῶν συνθηκῶν, μέρος τῶν κατοίκων της, ποῦ ὅμως ἀργότερα ἐπέστρεψαν, ὥστε στὰ 1675 νὰ παρουσιάζεται ὡς τὸ πολυπληθέστερο, στὴ συστάδα του, νησί.

Τὸ ὑποκεφάλαιο 2 τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἐπιγράφεται «Τοπικὴ αὐτοδιοίκηση». Μολονότι, ὅπως παραδέχεται ὁ συγγρ., δὲν ὑπάρχουν ἑλληνικὲς πηγές τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ἀντιμετωπίζει τὸ ζήτημα ὀδηγούμενος ἀπὸ δεδομένα

πού άφοροῦν κατοπινές περιόδους ἢ άλλες, τουρκοκρατούμενες, περιοχές. Ἐν καιρῷ τῆς διαμόρφωσης τοῦ καθεστῶτος ἑνός τόπου πού ἀλλάζει κυριότητα (ἀπ' τὸ Βυζάντιο στοὺς Τούρκους ἢ τοὺς Βενετούς, ἀπὸ τοὺς Βενετούς στοὺς Τούρκους), παίξει μεγάλο ρόλο ἡ προηγούμενη κατάσταση, ὡστόσο τὸ θέμα τῶν «Κοινοτήτων» βενετοκρατούμενων περιοχῶν εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο καὶ θὰ ἀπαιτοῦσε ιδιαίτερη προσοχή, ἀφοῦ ἐξάλλου δὲν ὑπάρχει ἀρκετὴ — ὄχι μόνο ἐλληνικὴ ἀλλὰ οὔτε ξένη βιβλιογραφικὴ προεργασία. Τὸ πρόβλημα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ βρίσκεται βασικὴ ἀντίθεση μεταξὺ τῶν δύο ξένων δυναστῶν (Βενετῶν-Τούρκων), σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀντίληψη τῶν ἐννοιῶν τοῦ κράτους καὶ τῶν ὑποταγμένων πληθυσμῶν. Ὁ ἴδιος ὁ τίτλος «τοπικὴ αὐτοδιοίκηση», πού χρησιμοποιεῖται συνεχῶς, δὲν νομίζουμε ὅτι ταιριάζει στὴν πραγματικὴ μιᾶς περιοχῆς πού τελεῖ ὑπὸ τὸ ἀυστηρὰ συγκεντρωτικὸ καὶ ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὴν μητρόπολη διοικητικὸ βενετικὸ σύστημα. Ὁ ὅρος *Κοινότητα* προφανῶς μεταφράζει τὸν ἰταλικὸ *Comunità*, πού συνήθως στὶς πηγές συνδυάζεται μὲ τὸν ὅρο *Colleggio* (στὰ ἐλληνικὰ Συμβούλιο), πού στὰ περισσότερα μελετημένα δείγματα ἀντιστοιχεῖ μ' ἕνα κλειστὸ ἀριθμὸ προνομιούχων κατοίκων. Στὶς βενετοκρατούμενες χώρες οἱ «*Comunità*» συνδέονται συνήθως μὲ τὴ διαβάθμιση κοινωνικῶν διαχωριστικῶν δυτικῶν προτύπου. Ὁ συγγρ. διαθέτει στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τῇ σχέσει τῶν προϊσταμένων τῆς *Comunità* μὲ τὴ βενετικὴ διοίκηση καὶ μᾶς τὰ ἀνακοινώνει. Ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο ἡ «Κοινότητα» τῆς Τήνου βρίσκεται στὰ πλαίσια τῶν βενετικῶν *Comunità*, οἱ τοπικὲς ιδιαιτερότητες καὶ τὰ τυχόν σημεία ὁμοιότητος μὲ τὸ κοινοτικὸ σύστημα τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας εἶναι, νομίζουμε, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθεῖ τὸ θέμα αὐτό. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν δεδομένων πού συγκέντρωσε ὁ συγγρ. θὰ χρησίμευε μιὰ συγκριτικὴ μελέτη ὅσων εἶναι γνωστὰ γιὰ άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές καὶ ὅπωςδήποτε μιὰ μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση τῶν νέων στοιχείων πού φέρνει ὁ ἴδιος¹ καὶ ὅσων ἀνακοινῶνται σὲ προηγούμενες μελέτες γιὰ τὴν Τήνο, τίς ὁποῖες γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, π.χ., ἡ περίπτωση τῶν γερόντων τῶν χωριῶν, πού ἀπαντᾷ καὶ σὲ άλλα βενετοκρατούμενα μέρη καὶ δὲν ἔχει γίνεοι μέχρι στιγμῆς ἀντικείμενο ιδιαίτερης προσοχῆς.

Τέλος, στὸ ὑποκεφάλαιο 3 τοῦ Ε' κεφαλαίου, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση, ὁ συγγρ. μιλᾷ γιὰ τὰ ποσοστὰ μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν καὶ γιὰ τὴν τελικὴ ὑπερίσχυση τῶν τελευταίων, γιὰ τὸν τόπο ἐγκατάστασης τῶν ὀρθοδόξων, γιὰ τὴν σχέσι καθεῖ Ἐκκλησίας μὲ τὴ Βενετικὴ Διοίκηση καὶ μεταξὺ τους (κατὰ τὴν περίοδο τοῦ πολέμου παρατηρεῖται μιὰ προσέγγιση τῶν πιστῶν τῶν δύο δογμάτων, κατευθυνόμενη ἀπὸ τὴ βενετικὴ Διοίκηση), γιὰ τίς σχέσεις τῆς *Comunità* τῆς Τήνου μὲ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ γιὰ τὰ οικονομικὰ αὐτῆς τῆς τελευταίας στὰ χρόνια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου.

Ἐκεῖνο πού λείπει ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ κ. Ψαρᾷ εἶναι ἡ πρόταξη μιᾶς

1. Δὲν ἀξιοποιεῖται, π.χ., καθόλου τὸ στοιχεῖο ὅτι οἱ προεστοὶ τῆς «Κοινοτήτας» ἦταν ὅλοι καθολικοὶ Βενετοτῆμοι.

γεωγραφικῆς καὶ τοπογραφικῆς παρουσίας τοῦ νησιοῦ τῆς Τήνου, γιὰ νὰ τεθοῦν οἱ καταστάσεις καὶ τὰ γεγονότα στὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου χώρου καὶ νὰ μπορέσει ἐξάλλου ὁ ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσει πιὸ ἀνετα τὴν πολεμικὴ δράση, ποῦ ἡ ἔκθεσή της καταλαμβάνει μεγάλο μέρος τοῦ Α΄ κεφαλαίου. Στὸ μέρος αὐτὸ θὰ εἶχαν θέση καὶ οἱ χάρτες ποῦ δημοσιεύονται ἀσχολίστοι στὸ παράρτημα.

Ὁ συγγρ. ἔχει στὴ διάθεσή του χρήσιμο ὑλικό, σύγχρονο τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, ποῦ μᾶς τὸ ἀνακοινώνει, ἀπομονώνοντας ὅμως ἔτσι πλασματικὰ τὴν ἱστορικὴ κίνηση. Θὰ ἦταν, νομίζουμε, σκόπιμο ἢ μελέτη κάθε θέματος νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ ἀνασκόπηση τοῦ παρελθόντος, κάτι ποῦ συνήθως ὁ συγγρ. δὲν κάνει. Αὐτὴ θὰ βοήθοῦσε στὴν καλύτερη κατανόηση τῶν νέων στοιχείων ποῦ ἔρχονται στὸ φῶς καὶ στὴν ἐπισημάνση τῶν κενῶν καὶ τῶν ἀσαφειῶν τοῦ πληροφοριακοῦ ὑλικοῦ. Μιὰ τέτοια ἀναφορὰ στὸ παρελθὸν θὰ φανέρωνε ἀν καὶ σὲ ποιούς τομεῖς ὁ Κρητικὸς Πόλεμος ὁδήγησε σὲ ἀλλαγὴ καὶ διαφοροποιήσεις στὴν Τήνο, δεῖγμα χρήσιμο γιὰ ἓνα ἀντίστοιχο ἐρώτημα τῆς συνολικῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἡ σύνδεση τοῦ ὑλικοῦ του μὲ ἄλλο γνωστὸ ἀπὸ πρὶν καὶ ἢ μεγαλύτερη, ἀπ' αὐτὴν ποῦ ὀπωσδήποτε ἔχει γίνει, ἐπεξεργασία του θὰ ἐξυπηρετοῦσε πολὺ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ πρὸς τὸ ξεκαθάρισμα κάποιων ἐννοιῶν καὶ καταστάσεων. Ἀντίθετα, δὲν νομίζουμε ὅτι συνέβαλε στὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ τοῦ βιβλίου ὁ κόπος ποῦ καταβάλλει ὁ συγγρ. στὸ νὰ μεταφέρει ὅλες τὶς χρονολογίες στὸ Νέο Ἡμερολόγιο (π.χ. σελ. 2: ὄχι 31 Ἀπριλίου ἀλλὰ 10 Μαΐου), ἢ νὰ ταυτίσει τὰ πλοῖα (ἐπιλεκτικά), ἀφοῦ ἡ ναυτιλία δὲν ἀποτελεῖ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του². Οὔτε, τέλος, χρειάζεσταν ἢ ἀκριβῆς μεταγραφὴ τοῦ υ ὡς ἔχει —καὶ ὄχι ὡς ν (uita καὶ ὄχι vita)— κάτι ποῦ ἔχει ἐδῶ καὶ πάρα πολὺ καιρὸ ἐγκαταλειφθεῖ στὶς δημοσιεύσεις.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ὀπτικές γωνίες καὶ τὴ μεθοδολογία ποῦ προτείνουμε παραπάνω, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ κ. Ψαῖς εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἓνα θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει πλούσια προεργασία. Ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια ἢ ἀξιημένη παραγωγὴ διδακτορικῶν διατριβῶν πλούτισε τὸ Ταμεῖο πληροφοριῶν τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνήκει καὶ ἡ μελέτη αὐτὴ γιὰ τὴν Τήνο. Τὸ θέμα της ἦταν πολὺπλευρο καὶ ἀπαιτητικὸ καὶ τὸ δάμασμα τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑπῆρξε ἱκανοποιητικὸ, παρ' ὅλα τὰ κενὰ ποῦ συχνὰ παρουσιάζουν οἱ πηγές του. Γιὰ τὰ περισσότερα θέματα ποῦ πραγματεύεται μᾶς ἔδωσε μιὰ ἀρκετὰ καθαρὴ, πολύτιμη θὰ ἔλεγα, εἰκόνα τῆς καταστάσεως στὸ νησί τῆς Τήνου στὸν καιρὸ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου. Ἡ διατριβὴ του εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ χρήσιμη γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς Βενετοκρατίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐπιμέρους θεμάτων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ΦΑΝΗ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

2. Ἐν παρόδῳ σημειώνουμε ὅτι τὸ πρῶτο βασικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὰ βενετικὰ πλοῖα (πρὶν ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες μελέτες ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ.), εἶναι τὸ *Dizionario di Marina Medievale e Moderno*, Roma 1937, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ οἱ εἰδικές μελέτες τοῦ Lane κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῶν Tenenti καὶ Hocquet.

Όλγα Κατσιαρδή - *Hering*, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. I-II, Αθήνα 1986, σ. λα' + 761. [Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 52].

Με την εκτεταμένη αυτή μελέτη, που αποτελεί βελτιωμένη μορφή της διδακτορικής της διατριβής, η συγγρ. δίδει απάντηση «στο βασικό ερώτημα που αναφέρεται στη δημιουργία αυτής της κοινότητας και επομένως στη σχέση της με την παροικία στην ίδια πόλη». Όπως διευκρινίζεται από τις πρώτες κιόλας γραμμές, την κ. Κατσιαρδή-Hering απασχόλησαν, ως υποθέσεις έρευνας, «τα κίνητρα εγκατάστασης των Ελλήνων στην Τεργέστη... η ζωή και η εξέλιξη του κοινοτικού οργανισμού, η έναρξη των Ελλήνων παροικιών στη ζωή της Τεργέστης και η παρακολούθηση των πληθυσμιακών και οικονομικών της διακυμάνσεων, οι μορφές της εμπορικής, κυρίως, δραστηριότητάς τους και ο ρόλος τους στο εμπόριο... η συμβολή τους στη διαμόρφωση της Τεργέστης». Πρόκειται για σφαιρική και σε βάθος μελέτη μιας ελληνικής παροικίας του εξωτερικού, της Τεργέστης, της οποίας η γένεση αποτελεί, κατά τη συγγρ. —και σωστά, όπως αποδεικνύεται—, «αντιπροσωπευτική έκφραση του παροικιακού φαινομένου το 18ο αι.», αιώνα κατά τον οποίο «παρατηρείται μια μετακίνηση, κυρίως, εμπορικού πληθυσμού».

Τα χρονικά όρια της μελέτης σχετίζονται τόσο με τη γενικότερη «περιοδολόγηση» του παροικιακού φαινομένου, όσο και με λόγους εσωτερικούς, δηλ. που αναφέρονται αποκλειστικά στις παραμέτρους του θέματός της. Έτσι, θεωρείται ως χρονική αφετηρία το έτος 1751, όταν οι λίγοι ακόμη Έλληνες της Τεργέστης κατόρθωσαν να αποκτήσουν προνόμια για την ίδρυση κοινότητας και εκκλησίας. Την ίδια χρονιά επίσης υλοποιείται και το ενδιαφέρον της αυτοκράτειρας Μαρίας-Θηρεσίας για την οικονομική προστασία των ορθοδόξων κατοίκων της Τεργέστης. Το δεύτερο χρονικό όριο, το 1830, στηρίχτηκε στη γνωστή άποψη ότι μετά τη χρονιά αυτή αρχίζει «η περίοδος της ηρεμίας, της ωριμότητας των εμπορικών δικτύων». Πρόκειται για θέση που διατυπώθηκε από τον Χ. Χατζηιωσήφ το 1983, την οποία και δέχεται η συγγρ. για την περίπτωση της Τεργέστης, σε αντίθεση με παλαιότερη άποψη άλλων ερευνητών (βλ. σ. ιθ', σημ. 22), σχετικά πάντα με την «περιοδολόγηση» του παροικιακού φαινομένου. Πέρα από τη γενική αυτή θέση η συγγρ. επισημαίνει ότι το 1830 μπορεί να θεωρηθεί σταθμός για το εμπόριο και για την κοινωνία της Τεργέστης.

Η συγγρ. κατόρθωσε να απαντήσει κατά τρόπο ικανοποιητικό στα προβλήματα που έθετε η έρευνα του θέματός της, στηριζόμενη στο ανέκδοτο κυρίως αρχειακό υλικό. Η έρευνά της, που ξεκίνησε από τα Αρχεία των Αθηνών (Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία ΙΕΕ, Εθνική Βιβλιοθήκη), την οδήγησε στη συνέχεια στα πλούσια αρχεία του εξωτερικού: της ίδιας της Τεργέστης, πρώτα, με κύριο άξονα τα αρχεία της Ελληνικής Κοινότητας, το Κρατικό Αρχείο και άλλα αρχεία της πόλης αυτής, που έδωσαν στη συγγρ. στοιχεία ικανά να φωτίσουν τις πλευρές της δημογραφικής και οικονομικής παρουσίας των Ελλήνων εκεί. Τις σχετικές πληροφορίες ενίσχυσαν και επιβεβαίωσαν τα αρχεία της

Βιέννης. Η έρευνα, ωστόσο, δεν περιορίστηκε στα αυστριακά αρχεία· επεκτάθηκε, κατ' αρχή, στα αρχεία της Βενετίας, εφόσον είναι γνωστό και εύλογο το ενδιαφέρον της Δημοκρατίας του Αγ. Μάρκου για τον εμπορικό της ανταγωνιστή, το λιμάνι της Τεργέστης, αλλά και στα γαλλικά αρχεία (Εθνικά και του Υπουργείου Εξωτερικών) και σ' εκείνα του Βατικανού. Τα γαλλικά αρχεία αποδείχθηκαν πολύτιμη, κατά την ομολογία της συγγρ., πηγή για την τρίτη γαλλική κατοχή της Τεργέστης (1809-1813), ενώ τα αρχεία του Βατικανού αποκάλυψαν την αντίδραση της καθολικής Εκκλησίας στην ίδρυση της πρώτης ορθόδοξης εκκλησίας στην Τεργέστη. Η γνωστή βιβλιογραφία, τέλος, που χρησιμοποιήθηκε εξαντλητικά, τόσο αυτή που αναφέρεται άμεσα στο θέμα της μελέτης όσο και εκείνη που αναφέρεται γενικότερα στην περίοδο, δεν φαίνεται να βοήθησε αρκετά. Έτσι η μελέτη της συγγρ. ανοίγει δρόμους και χαρακτηρίζεται από αναμφισβήτητη πρωτοτυπία.

Οι παραπάνω γενικές διαπιστώσεις προέρχονται από τα Προλεγόμενα (σ. ιε'-λα'), όπου η συγγρ. διατυπώνει τις ερευνητικές της υποθέσεις και διαγράφει με σαφήνεια τη μέθοδο και τις πηγές της μελέτης. Ακολουθεί ένα εισαγωγικό κεφάλαιο (σ. 1-28, εδώ είναι μάλλον περιττή η αρίθμησή του ως πρώτου κεφ., αφού δεν ακολουθεί δεύτερο), υποδιαιρούμενο σε 6 ενότητες (Α'-ΣΤ'), όπου αποσαφηνίζεται το ιστορικό πλαίσιο: Η κατάσταση στην Ευρώπη κατά τον 18ο αι., η Αυστρία στην ίδια περίοδο με έμφαση στο εμπορικό της άνοιγμα προς τη ΝΑ. Ευρώπη, η αυστριακή πολιτική και η Τεργέστη επί αυτοκρατόρων Καρόλου Στ', Μαρίας-Θηρεσίας, Ιωσήφ Β', Λεοπόλδου Β' και Φραγκίσκου Β', δηλ. τον 18ο και τις αρχές του 19ου αι., η Τ. ως πόλη και λιμάνι, η αυστριακή πολιτική για την προσέλκυση ξένων εκεί και οι παροικίες της Τ. είναι τα θέματα που θίγονται στην Εισαγωγή της μελέτης. Κατά την παρουσίαση των θεμάτων αυτών διαπιστώνεται εύκολα η καλή γνώση της περιόδου. Βέβαια, σε επιμέρους θέματα θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει αντιρρήσεις ή να επικαλεστεί διαφορετικές απόψεις: π.χ. ως προς την έναρξη του 18ου αι., ίσως θα ήταν καλύτερο να δεχτούμε, ή τουλάχιστο να αναφερθεί ως διαφορετική άποψη, το 1713/5, όταν δηλ. τελειώνει ο πόλεμος της ισπανικής διαδοχής και πεθαίνει ο Λουδοβίκος ΙΔ'. Άλλωστε, πιο κάτω (σ. 10) φαίνεται να παρερμηνεύει η άποψη αυτή, όταν αναφέρεται ως (πρώτη) περίοδος του 18ου αι. το 1713-1763, άποψη που υιοθετείται και από τη μνημειώδη Ιστορία του Cambridge. Ακόμη, θα μπορούσε να πει κανείς ότι από τους κύριους στόχους της Μαρίας-Θηρεσίας (σ. 11) ήταν και η στρατιωτική ισχύς του Κράτους· ο φιλόδοξος και ισχυρός γείτονας της, ο Φρειδερίκος Β' της Πρωσίας, άλλωστε, δεν της άφηνε και πολλά περιθώρια στο σημείο αυτό. Ή ακόμη, θα ήταν καλό να σημειωθεί ότι ο Ιωσήφ Β' θεωρείται ως ο κατεξοχήν «φωτισμένος δεσπότης». Γενικά όμως αναγνωρίζει κανείς την άρτια ενημέρωση της συγγρ. πάνω στα βασικά προβλήματα της ευρωπαϊκής ιστορίας του 18ου αι.: οι θέσεις και οι αρχές του μερκαντιλισμού και τα ελεύθερα λιμάνια (σ. 9), η αξιόλογη προσπάθεια ανάλυσης του διοικητικού συστήματος, η ένταξη της Τ. σ' αυτό και η αναφορά στους θεσμούς (σ. 11), η ευμέθοδη και επαγωγική περιγραφή των διοικητικών πλαισίων (σ. 13) κ.α.

δείχνουν ότι η συγγρ. γνωρίζει καλά την εποχή και είναι σε θέση να δώσει, όπως και δίνει, το ιστορικό πλαίσιο της μελέτης της.

Το πρώτο Μέρος της μελέτης (σ. 29-368), με τον τίτλο «Η κοινοτική οργάνωση των Ελλήνων της Τεργέστης», παρακολουθεί συστηματικά την οργάνωση και τη ζωή της ελληνικής κοινότητας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Τα προνόμια που κατά καιρούς παραχώρησε στους Έλληνες το αυστριακό κράτος, η εκκλησία ως συνεκτικός δεσμός των παροίκων, η αντίδραση της παπικής Εκκλησίας, η κοινή πορεία και ο χωρισμός των Ελλήνων και των «Ιλλυριών» της Τεργέστης, η ίδρυση ναού, η οργάνωση της κοινότητας πριν και μετά το πρώτο Καταστατικό του 1786, οι πόροι και οι δαπάνες της κοινότητας ως νομικού προσώπου, τα κοινοτικά ιδρύματα, θρησκευτικά και φιλανθρωπικά, το σχολείο, η πολιτική δραστηριότητα των Ελλήνων και οι σχέσεις τους με τις απελευθερωτικές ενέργειες στην Ελλάδα και ιδίως με την Επανάσταση του 1821 είναι τα κυριότερα θέματα των επτά κεφαλαίων του πρώτου αυτού Μέρους. Διαπιστώνει κανείς εδώ ότι παρακολουθούνται με προσοχή και αγάπη, χωρίς να παραβλάπτεται η επιστημονική αντικειμενικότητα, οι Έλληνες της Τεργέστης, από τους πρωτοπόρους του 1750 και μετά, με λεπτομέρεια, χρόνο με το χρόνο.

Στο Α' κεφ. («Οι πρωτοπόροι», σ. 31-66) τονίζεται, μεταξύ άλλων, η εύλογη και προφανής αντίδραση της Βενετίας, που έβλεπε την Τεργέστη ως σοβαρότατο ανταγωνιστή, ιδίως μετά το 1719, όταν το λιμάνι της κηρύχτηκε ελεύθερο. Επίσης αποσαφηνίζονται και συμπληρώνονται παλαιότερες απόψεις για την παραχώρηση των περίφημων προνομίων από το αυστριακό κράτος: ελευθερία της λατρείας, επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, κοινοτική οργάνωση, με αντάλλαγμα τις προσπάθειες των Ελλήνων παροίκων για την αύξηση του εμπορίου και της ναυτιλίας της πόλης. Από τη σχετική ανάλυση, η συγγρ. καταλήγει στο σημαντικό συμπέρασμα, που ισχύει και για άλλες ανάλογες περιπτώσεις, ότι δηλ. η αυστριακή πολιτική στην περίπτωση της Τεργέστης στόχευε στην προσέλκυση εκεί ανθρώπων «οι οποίοι θα δημιουργούσαν τη νέα πόλη και οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι την αδυναμία των πατρικίων να προσαρμοθούν στις νέες καταστάσεις, θα διαμόρφωναν τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της τεργεστίνικης κοινωνίας». Ένα ακόμη σαφές δείγμα της συμμαχίας του κράτους με τις νέες δυνάμεις, που αναδεικνύονταν από τον αγώνα των κατεστημένων κοινωνικών δυνάμεων και των νέων του πλούτου και του εμπορίου. Η συμμαχία αυτή, ασφαλώς, πολύ συχνά αποτελούσε τη μοναδική επιλογή για τους ευρωπαϊούς μονάρχες του 18ου αι., και συνήθως συνέβαινε παρά τη θέλησή τους. Αυτό άλλωστε αποτέλεσε και τη βασική αντινομία της φωτισμένης δεσποτείας, που βρέθηκε αντιμέτωπη με τα παραδοσιακά της στηρίγματα, τους ευγενείς και τον κλήρο. Εξίσου σημαντικό είναι και το θέμα της αντίδρασης της παπικής εκκλησίας που αναλύεται εδώ. Η συγγρ. διαπιστώνει και στην περίπτωση της Τεργέστης την έντονη αντίδραση του καθολικού κλήρου, φαινόμενο γενικότερο που δεν είναι καθόλου άσχετο με την προσπάθεια της Ρώμης «να κερδίσει έδαφος μετά την κρίση που προκάλεσε ο προτεσταντισμός». Τονίζεται επίσης με ιδιαίτερη έμφαση το γεγονός ότι η στάση της αυστριακής μοναρχίας απέναντι

στους παροίκους, και τους Έλληνες επομένως, υπαγορευόταν από «καθαρά οικονομικούς λόγους και δεν προερχόταν από πνεύμα ανεξίθρησκείας», τουλάχιστο ως την εποχή του Ιωσήφ Β΄ και το Διάταγμα του του 1781. Το κεφάλαιο τελειώνει με την απαιτούμενη έμφαση στις προσπάθειες των ορθόδοξων παροίκων, Ελλήνων και Ιλλυριών, για την ίδρυση ορθόδοξου ναού, καθώς και με την ορθή θεώρηση της εκκλησίας ως του συνδετικού δεσμού των παροίκων.

Στο Β΄ κεφ. («Από την κοινή πορεία στο χωρισμό», σ. 67-117) παρακολουθείται η πορεία της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης ως το 1782, όταν επήλθε η οριστική ρήξη και ο χωρισμός της ορθόδοξης κοινότητας σε δύο: Έλληνες και Ιλλυριούς. Ευχάριστη έκπληξη αποτελεί το ενδιαφέρον της συγγρ. για τα δημογραφικά ζητήματα, και πολύ σωστά η ανάλυσή της αρχίζει από αυτά ακριβώς. Τελευταία, όλο και περισσότερο γίνεται πεποίθηση των ερευνητών ότι οι πληθυσμιακές κινήσεις αποτελούν σαφή δείκτη ευρύτερων εξελίξεων, κοινωνικών και οικονομικών κυρίως, αλλά και βρίσκονται στη βάση των εξελίξεων αυτών. Το αρχαιακό υλικό, που είχε την τύχη να επισημάνει, επέτρεψε στην κ. Κατσιαρδή-Hering να πραγματευθεί, με γνώση και σοβαρότητα, τα σχετικά ζητήματα και κατά τις δύο περιόδους που διακρίνει, δηλ. πριν και μετά το 1782. Οι στόχοι της έρευνάς της στο σημείο αυτό, όπως διατυπώνονται ευθύς εξαρχής (σ. 67), μπορούν να θεωρηθούν επιστημονικά ορθοί και ερευνητικά εφικτοί. Άλλωστε το αποτέλεσμα τη δικαιώνει: με βάση το εκμεταλλεύσιμο αρχαιακό υλικό και με ορθή μέθοδο (πίνακες και διαγράμματα, πυραμίδες ηλικιών, δομή κατά φύλο και ηλικία), η συγγρ. καταλήγει σε ιδιαίτερα σημαντικά συμπεράσματα (σ. 82-84), που δίνουν στη μελέτη της μια επιπλέον στέρεη βάση. Αφού αποσαφηνίζονται κατά το δυνατό τα δημογραφικά θέματα, και κυρίως η αριθμητική υπεροχή των Ελλήνων ως προς τους «Ιλλυριούς», η μελέτη προχωρεί στην παρακολούθηση της κοινής πορείας των δύο στοιχείων, με άξονα την ίδρυση του πρώτου ορθόδοξου ναού του Ευαγγελισμού και του Αγ. Σπυρίδωνος, παρά τις μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες. Ο ανταγωνισμός των δύο στοιχείων της ορθόδοξης εκκλησίας της Τεργέστης, που ασφαλώς είχε βάση κοινωνική και οικονομική, εκδηλώνεται κυρίως στο επίπεδο το θρησκευτικό και στο θέμα της διοικητικής εξάρτησης του ναού. Επίσης, ως προς την πρώτη άτυπη κοινότητα Ελλήνων και Ιλλυριών, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί, μήπως υπήρχαν κοινά οικονομικά συμφέροντα ή κοινωνικές επιδιώξεις, πέρα από την κοινή θρησκεία, που οδήγησαν στη συμβίωση των δύο στοιχείων; Ίσως μπορεί ακόμη να υποτεθεί, βάσιμα, ότι ήδη από το 1762, με τον καθορισμό της ετήσιας συνδρομής του ενός ή των πέντε φιορινίων, είχε αρχίσει μια κοινωνική διαφοροποίηση, με κριτήριο σαφώς οικονομικό-περιουσιακό, και τελικά κοινωνικό, που αποτελούσε άλλωστε μέτρο επιτυχίας και επομένως κοινωνικής καταξίωσης. Τα ερωτήματα και οι διαπιστώσεις αυτές εξακολουθούν και όταν συντάσσεται, το 1772, το Καταστατικό της κοινής Αδελφότητας. Και πάλι η θρησκεία αποτελεί τον φανερό συνδετικό κρίκο. Ωστόσο, εμφανίζεται ως όρος και «το συμφέρον της παροικίας», χωρίς να διευκρινίζεται ποιο ακριβώς και με ποια κριτήρια θεωρούμενο. Μια ένδειξη, αρκετά σαφής, που θα ήταν καλό να ερευνηθεί κάποτε

πληρέστερα, είναι και η επισήμανση της συγγρ. (σ. 101), ότι δηλ. «ενώ η όλη προσπάθεια να ιδρυθεί η κοινότητα ξεκίνησε από την επιθυμία για ύπαρξη εκκλησίας, η τελευταία δεν κατόρθωσε ποτέ να αυτοδιοικηθεί, αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στον ελλαδικό χώρο». Οι σύντομες ερμηνευτικές αιχμές που ακολουθούν μάλλον δεν πείθουν. Απαιτείται εδώ πληρέστερη έρευνα με άλλη οπτική. Το συμπέρασμα, ακόμη, ότι το Καταστατικό του 1772 «εξασφάλιζε στην κοινότητα ένα δημοκρατικό σύστημα οργάνωσης, στο οποίο συνέβαλλε και το γεγονός ότι δεν προβλεπόταν διάκριση των μελών της κατά τα περιουσιακά τους στοιχεία» (σ. 102), ήδη χάνει από τη δύναμή του με τη διαπίστωση που ακολουθεί αμέσως παρακάτω στην ίδια σελίδα, ότι δηλ. «αντιπροσωπεύονταν όλες οι οικονομικές τάξεις με κάποια υπεροχή των εμπόρων και των μεγαλεμπόρων». Τέλος, όπως σωστά τονίζεται, στον τίτλο κιόλας της γ' ενότητας του κεφαλαίου αυτού («Οικονομική ευεξία - Χωρισμός των δύο κοινοτήτων»), όπου παρακολουθούνται οι λεπτομέρειες που οδηγούν στην τελική ρήξη και τον χωρισμό Ελλήνων και Ιλλυριών, ο οικονομικός παράγοντας φαίνεται καθοριστικός. Μπορεί η διαμάχη περί τα θρησκευτικά να είναι η εμφανής αιτία, ή ακόμη να τονίζεται η «ωρίμανση της εθνικής αυτογνωσίας των δύο ομάδων», αλλά δεν πρέπει να αγνοείται ή να υποτιμάται η δύναμη και δράση των οικονομικών-κοινωνικών λόγων και συνθηκών. Άλλωστε η συγγρ. επανειλημμένα τονίζει την προτεραιότητα του οικονομικού παράγοντα στις σχετικές ενέργειες της αυστριακής μοναρχίας και διοίκησης.

Στο Γ' κεφ. του πρώτου Μέρους (σ. 119-163), με τον τίτλο «Η αμιγής ελληνική κοινότητα», περιγράφονται στην αρχή οι προϋποθέσεις που οδήγησαν στην παραχώρηση άδειας να ιδρυθεί ο ορθόδοξος ναός της Αγ. Τριάδος και του Αγ. Νικολάου· κατόπιν αναλύονται, κατά τρόπο υποδειγματικό, τόσο η δημογραφική εξέλιξη του ελληνικού στοιχείου της Τεργέστης, από το 1782 ως το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, όσο και η οργάνωση της αμιγούς ελληνικής Κοινότητας. Από τα σημαντικότερα στοιχεία και συμπεράσματα του κεφ. αυτού θα θέλαμε να τονίσουμε τα εξής κυρίως: α) Η συγγρ. είχε την τύχη να βρει, αλλά και την ικανότητα να χρησιμοποιήσει σωστά, σημαντικό αρχαικό υλικό, που την οδήγησε σε μάλλον ασφαλή συμπεράσματα για τη δημογραφική κίνηση των Ελλήνων της Τεργέστης. Διαπιστώνει λοιπόν αξιόλογη αύξηση (κατά 100%!) της πραγματικής κίνησης, παρά τη σχεδόν σταθερή φυσική κίνηση του ελληνικού στοιχείου, ενώ ταυτόχρονα καταλήγει και σε σημαντικότερες διαπιστώσεις ως προς τη δομή του κατά φύλα και ηλικίες. Με βάση τα προσκομιζόμενα στοιχεία και την ορθή τους εκμετάλλευση, αποδίδεται η παρατηρούμενη δημογραφική κίνηση κυρίως στην επανάσταση του 1821 και τις πληθυσμιακές μετακινήσεις που προκάλεσε, με το κύμα των προσφύγων από τον ελλαδικό χώρο προς τις παροικίες. β) Ως προς την κίνηση της Κοινότητας μετά το 1782, που αναλύεται με άξονα το Καταστατικό του 1786 και τις προσπάθειες για αναθεώρησή του, είναι πλέον σαφές ότι οι κοινωνικοί-οικονομικοί παράγοντες καθορίζουν την ελληνική κοινοτική ζωή της Τεργέστης.

Στο Δ' κεφ. (σ. 165-195) ερευνάται και παρουσιάζεται η οικονομική

δραστηριότητα της κοινότητας. Πέρα από την ανάλυση των πόρων και των δαπανών, παρέχονται εδώ σημαντικές προσωπογραφικές πληροφορίες, καθώς διερευνώνται περιπτώσεις ελληνικών κληροδοτημάτων της Τεργέστης (Αποστ. Ζωγράφου, Παράσχου Κατράρου, Μάρκου Κασσουρμπάκη, Νικ. Κανέλλη, Διαμ. Λειβαδίτη και Δημ. Καρτσιώτη) ή άλλων σημαντικών δωρεών με τη μορφή ισοβίων προσόδων. Ακόμη, συνδέονται οι οικονομικές τύχες της Κοινότητας και των μελών της, αναλύεται η επίδραση της ιστορικής συγκυρίας στην οικονομική ζωή της Κοινότητας, και κυρίως διαπιστώνεται ότι όσο προχωρούμε προς το τέλος της περιόδου «η εκκλησία και η κοινότητα είχαν πάψει για πολλούς να αποτελούν τον κύριο πόλο έλξης και κοινωνικής καταξίωσης. Αρκετοί Έλληνες είχαν ενσωματωθεί στην τεργεστίνικη κοινωνία ή ζούσαν ανεξάρτητα από την κοινοτική δραστηριότητα» (σ. 193). Είναι φυσικό λοιπόν να γίνεται του λοιπού λόγος για «ελληνική τεργεστίνικη κοινωνία», από τη δεκαετία του 1820 και μετά.

Τα θρησκευτικά και φιλανθρωπικά κοινοτικά ιδρύματα αποτελούν το θέμα του Ε' κεφ. (σ. 197-249): η ορθόδοξη ελληνική Εκκλησία της Τεργέστης ως αυτόνομος οργανισμός και σε σχέση με την καθολική Εκκλησία, η ανέγερση-διακόσμηση-ανακαινίσεις του ναού της Αγ. Τριάδος και του Αγ. Νικολάου, το Νεκροταφείο, το Νοσοκομείο, που παρουσιάζονται εδώ, δίνουν την ευκαιρία στη συγγρ. να δείξει την άνεση με την οποία κινείται στους χώρους των βοηθητικών επιστημών της ιστορίας. Εύκολα διαπιστώνει κανείς, ότι τα συμπεράσματα που συνάγονται και οι παρατηρήσεις που διατυπώνονται εδώ στηρίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, στην αρχειακή έρευνα και την αυτοψία. Το Ελληνικό Σχολείο της Τεργέστης αποτελεί το θέμα ειδικού κεφ. (του ΣΤ', σ. 251-306). Από την αρχή κιόλας του κεφ. αυτού η συγγρ. σπεύδει να διατυπώσει το σημαντικότερο συμπέρασμα, ότι η καθυστέρηση του κοινοτικού ενδιαφέροντος για την ίδρυση του σχολείου (ιδρύθηκε μόλις το 1801) οφειλόταν και στον περιορισμένο αριθμό των Ελλήνων που είχαν εγκατασταθεί εκεί με τις οικογένειές τους, αλλά κυρίως στο γεγονός ότι οι πόροι και η δραστηριότητα της Κοινότητας απορροφήθηκαν από την ίδρυση και την οργάνωση της Εκκλησίας. Οι ανάλογες προσπάθειες για την ίδρυση του Σχολείου τοποθετούνται «μέσα στο κλίμα της γενικής εκπαιδευτικής πολιτικής της Αυστρίας και του ειδικού ενδιαφέροντος των Ελλήνων παροίκων για τη διατήρηση της γλώσσας τους». Η συγγρ., και στο κεφ. αυτό της μελέτης της, με τη γνώση της περιόδου, με τη σωστή χρήση των πηγών, με την καίρια αναφορά στα ειδικότερα εκπαιδευτικά θέματα, με την ευαισθησία του εκπαιδευτικού και την αντικειμενικότητα του επιστήμονα, μας πληροφορεί για τα πριν από την ίδρυση του ελληνικού Σχολείου της Τεργέστης, για την ίδια την ίδρυση και τα προβλήματά της, για την οργάνωση και τα διδασκόμενα μαθήματα, για τη βιβλιοθήκη. Κυρίως όμως ζωντανεύει τη χορεία των δασκάλων και των μαθητών τους, συνδυάζοντας λαμπρά τα βιογραφικά στοιχεία με τον κύριο στόχο, να εξετάσει δηλ. «πόσο επηρεάσθηκε η λειτουργία και η μορφή του κοινοτικού σχολείου από τους δασκάλους ως φορείς των σύγχρονών τους πνευματικών τάσεων». Μορφές όπως ο Ευστ. Φίλανδρος, ο Κων. Ασώπιος, ο Χριστ. Φιλητάς

πέρασαν από την Τεργέστη και δίδαξαν στο εκεί ελληνικό Σχολείο. Διαπιστώνεται ακόμη, κατά την τελευταία δεκαετία της εξεταζόμενης περιόδου, στροφή προς τον νεοσυντηρητισμό, με «την ανάθεση της διδασκαλίας ανωτέρων τάξεων στα χέρια ιερωμένων και εκπροσώπων του συντηρητισμού». Ως προς τους μαθητές, κύριο μέλημα ήταν η διδασκαλία των αγοριών (το σχολείο για τα κορίτσια ιδρύθηκε μόλις το 1829), να αποκτήσουν δηλ. αυτά «τις γνώσεις για να ακολουθήσουν το εμπορικό επάγγελμα ή να ασχοληθούν ως γραμματικοί σε εμπορικές επιχειρήσεις». Τα σχετικά στοιχεία που οδηγούν στη σύνταξη πινάκων μάς επιτρέπουν τη συναγωγή συμπερασμάτων και για τη δομή της ελληνικής τεργεστίνικης κοινωνίας.

Στο Ζ', και τελευταίο, κεφ. του Α' Μέρους (σ. 307-367) αναλύονται η πολιτική δραστηριότητα των Ελλήνων της Τεργέστης, καθώς και οι σχέσεις τους με τις ελληνικές απελευθερωτικές ενέργειες. Οι ρωσο-τουρκικοί πόλεμοι του 1768-74 και 1787-92, και κυρίως η Επανάσταση του 1821, αποκαλύπτουν στον ερευνητή πολλά και σπουδαία για το θέμα. Μπορεί να συμφωνήσει κανείς γενικά με τις διαπιστώσεις της συγγρ., ότι οι Έλληνες της Τεργέστης δεν είχαν, ούτε και μπορούσαν να έχουν, έντονη ανάμιξη στην πολιτική ζωή της χώρας που τους φιλοξενούσε. Μπορεί ακόμη να δεχτεί χωρίς σοβαρές επιφυλάξεις ότι «η στάση μεμονωμένων ή ομάδας ατόμων συχνά χαρακτηρίζει ή πάντως είχε αντίκτυπο σ' ολόκληρη την κοινότητα και την παροικία» (σ. 307). Φανερό και εύλογο είναι επίσης το ενδιαφέρον των Ελλήνων παροίκων για τις τύχες της μητρόπολης, σημαντική ίσως η οικονομική τους βοήθεια ή οι προσπάθειες για την περίθαλψη των προσφύγων. Ωστόσο, οι σωστές επισημάνσεις, όπως: «Αυτή η κοσμοπολίτικη τεργεστίνικη κοινωνία, που στηριζόταν στην οικονομική ευεξία, ήταν πολύ φυσικό να προσβλέπει με συμπάθεια στο καθεστώς που θα της εξασφάλιζε οικονομική σταθερότητα» (σ. 320) ή «Οι Έλληνες της Τεργέστης ζούσαν σε μια αυστριακή πόλη, όπου το κλίμα, το επίσημο τουλάχιστον, ήταν καθαρά αντιεπαναστατικό και αντιφιλελεύθερο» (σ. 320) ή «Ίσως δεν είναι σχόπιο να μιλήσουμε ακόμη για τα εθνικιστικά κηρύγματα και τις επιδράσεις σ' αυτούς τους Έλληνες αστούς της Τεργέστης...» (σ. 320-1) ή «Η κοινότητα παρέμενε, φανερά τουλάχιστο, στα όρια της φιλοαυστριακής στάσης της» (σ. 329) ή «οι επιδράσεις των τριών γαλλικών κατοχών της Τεργέστης... στον οικονομικό τομέα ήταν αρνητικές, γεγονός που εξηγούσε ως ένα σημείο την αντιπάθεια των ισχυρών εμπόρων της» (σ. 329) κ.α., με κάνουν να έχω επιφυλάξεις, αν η στάση του Δημ. Οικονόμου, «που δεν αποτελεί παρά ένα δείγμα ψυχρού υπολογιστή εμπόρου» (σ. 323), ήταν απλά μια μεμονωμένη περίπτωση. Το θέμα απαιτεί έρευνα σε βάθος, που ξεφεύγει ασφαλώς από τα όρια της μελέτης που εξετάζουμε εδώ. Άλλωστε, και η ίδια η συγγρ. δηλώνει σαφώς ότι «θα ήταν λανθασμένο να συναχθεί οποιοδήποτε βεβιασμένο συμπέρασμα για το βαθμό της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων της Τεργέστης, θέμα που έτσι κι αλλιώς εντάσσεται σε ευρύτερα πλαίσια της κοινωνικής και ιδεολογικής διαμόρφωσης αυτών συγκεκριμένα αλλά και των άλλων σύγχρονών τους ομογενών παροίκων» (σ. 332).

Το Β' Μέρος της μελέτης, με τον τίτλο «Οικονομικές δραστηριότητες των

Ελλήνων παροίκων», περιλαμβάνει τρία κεφάλαια: Στο Α' κεφ. («Αυστριακή οικονομική πολιτική και οθωμανοί υπήκοοι», σ. 371-392), ξεκινώντας σωστά από το τι συνέφερε στην Αυστρία και διευκρινίζοντας το σχετικό νομικό πλαίσιο, με καλή γνώση των γεγονότων και με την ικανότητα να φθάνει στην ουσία, η συγγρ. αναλύει κυρίως το θέμα της εξομοίωσης (δασμολογικής) των αυστριακών προς τους οθωμανούς υπηκόους και το συναφές της παροχής της αυστριακής υπηκοότητας. Εδώ συνάγεται το σημαντικό, όσο και εύλογο, συμπέρασμα ότι η Αυστρία προστάτευε πρωτίστως ή αποκλειστικά τους οικονομικά εύρωστους, εξυπηρετώντας ασφαλώς τα δικά της οικονομικά συμφέροντα.

Στο Β' κεφ., το πιο εκτεταμένο όλης της μελέτης (σ. 393-505), ερευνώνται και παρουσιάζονται οι επαγγελματικές ασχολίες των Ελλήνων παροίκων και οι ελληνικές εταιρείες. Έργο, ασφαλώς, κοπιαστικό και δύσκολο, θελκτικό, ωστόσο, για τον ερευνητή και ιδιαίτερα χρήσιμο για τους ομοτέχνους του. Οι Έλληνες επαγγελματίες-έμποροι (τεχνίτες, έμποροι διαφόρων ειδών, μεσίτες κλπ.), οι Έλληνες-μέλη της τεργεστίνικης Borsa, η ελληνική συμμετοχή στον κλάδο των ασφαλειών της Τεργέστης, οι ελληνικές βιοτεχνίες μέσα στα πλαίσια της αυστριακής πολιτικής απέναντι στη δημιουργούμενη βιομηχανία της εποχής και η ελληνική εφοπλιστική και ναυτιλιακή δραστηριότητα είναι τα θέματα του κεφαλαίου αυτού. Αφού κατ' αρχή δίνεται η κατάσταση των πηγών και σταθμίζεται η χρησιμότητά τους και αφού «διαγράφονται τα πλαίσια της αυστριακής επαγγελματικής πολιτικής», παρέχονται συστηματικές και απηκριβωμένες πληροφορίες για την οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων παροίκων, μεμονωμένα ή σε εταιρείες διαφόρων μορφών. Ίσως θα μπορούσαν να αποφευχθούν περιττές αναφορές σε γενικότερα, και γνωστά, θέματα οικονομικής ιστορίας, στο μέτρο που η μελέτη απευθύνεται σε ειδικούς. Παραταύτα, η χρησιμότητα των παρεχομένων στοιχείων, κάποτε κατ' ανάγκη ελλιπών, είναι αναμφίβολη: δίνεται ανάγλυφη η επαγγελματική-οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων παροίκων, αποσαφηνίζονται κατά το δυνατό όροι και καταστάσεις, παρέχονται σημαντικά στοιχεία για πρόσωπα, γίνονται εύστοχοι υπαινιγμοί και διατυπώνονται ερμηνείες για την κοινωνική κατάσταση των Ελλήνων της Τεργέστης. Οι πίνακες που συνοδεύουν και το κεφάλαιο αυτό μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ιδιαίτερα χρήσιμοι ή και πολύτιμοι.

Στο Γ' κεφ., τέλος («Εμπορεύματα - Μεταφορές - Αγορές», σ. 507-558), ερευνώνται: α) Η διακίνηση εμπορευμάτων από τους Έλληνες της Τεργέστης, και ως εισαγωγική δραστηριότητα, με έμφαση στα κύρια προϊόντα του ελλαδικού χώρου και γενικά της Ανατολής (σταφίδα, λάδι, βαμβάκι, νήματα, σαπούνη, κερί, δέρματα, μαλλιά, μετάξι και είδη διατροφής), και ως εξαγωγική (ξυλεία, σιδερένια αντικείμενα, υφάσματα). Το βάρος, όπως είναι φυσικό, πέφτει στις εισαγωγές, όπου στρεφόταν κυρίως η δραστηριότητα των Ελλήνων παροίκων και όπου, άλλωστε, οι αρχαιακές πηγές επιτρέπουν ανετότερη πρόσβαση. β) Οι θαλάσσιες μεταφορές και η σημαία των πλοίων, θέμα συνδεδεμένο ιδιαίτερα με τη θέση της αυστριακής ναυτικής παρουσίας και τις διακυμάνσεις της, αλλά και με την εύλογη προτίμηση των Ελλήνων φορτωτών της Τεργέστης προς τους

ομογενείς τους εφοπλιστές και καπετάνιους. γ) Οι εμπορικοί δρόμοι και οι αγορές. Ιδιαίτερα σημαντικές κρίνονται οι διαπιστώσεις για τις πορείες των πλοίων με προορισμό την Τεργέστη (σ. 547-8), αλλά και οι παρατηρήσεις σχετικά με τους χώρους της Ανατολής, με τους οποίους οι τεργεστίνοι Έλληνες είχαν λιγότερο ή περισσότερο στενές οικονομικές επαφές.

Η μελέτη της κ. Κατσιαρδή-Hering συμπληρώνεται με τις απαραίτητες Γενικές παρατηρήσεις (σ. 559-564) και δύο Παραρτήματα: το Α' Παρ. (Πίνακες, σ. 565-619) περιλαμβάνει 17 πίν. (οι πίν. υπ' αρ. ΙΒ' και ΙΓ' εκτός κειμ., μεταξύ των σ. 612 και 613), που παρουσιάζουν ανάγλυφη την εικόνα και τη δραστηριότητα των Ελλήνων της Τεργέστης κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Πρόκειται για σημαντικότερη και ευμέθοδη προσφορά, προϊόν εκτεταμένης και προσεκτικής αρχειακής έρευνας. Το Β' Παρ. (Μέτρα και σταθμά, σ. 621-623) προσπαθεί να κωδικοποιήσει γνωστές απόψεις για τα μέτρα και σταθμά που η συγγρ. συνάντησε στο υλικό της. Προσπάθεια, ως γνωστόν, δυσχερέστατη. Ασφαλώς ήταν αδύνατο να «εντοπισθούν οι αντιστοιχίες» για όλα τα μέτρα βάρους και χωρητικότητας που συνάντησε η συγγρ.: το πρόβλημα, ωστόσο, την απασχόλησε σοβαρά.

Το υπόλοιπο μέρος της μελέτης (σ. 625 κ.ε.) αφιερώνεται στα απαραίτητα συμπληρώματα κάθε σοβαρού επιστημονικού έργου: Πηγές - Βιβλιογραφία (σ. 625-663), Summary (σ. 665-677), Ευρετήριο (σ. 679-721), Χάρτες (οι χ. αρ. 1-4 και 6-7 στις σ. 723-730, οι χ. αρ. 5 και 8 εκτός κειμ., στο τέλος) και Εικόνες (41 εικ. στις σ. 731-761).

Όπως διαπιστώνει εύκολα κανείς, η συγγρ. κατόρθωσε να προικίσει την ελληνική ιστορική βιβλιογραφία με μία εκτενή, αλλά καθόλου φλύαρη, μελέτη για την ελληνική παρουσία στην Τεργέστη κατά την περίοδο 1750-1830. Το πλουσιότατο και ορθά χρησιμοποιούμενο αρχειακό υλικό, η εξαντλητική βιβλιογραφία, η καλή γνώση της εποχής, και στην ελληνική και στη βαλκανική και στην ευρωπαϊκή της διάσταση, η άνεση με την οποία η συγγρ. κινήθηκε σε διάφορα επιστημονικά πεδία (ιστορία, παλαιογραφία, ιστορική δημογραφία, βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη), όλα αυτά συνέβαλαν σε ένα άρτιο αποτέλεσμα.

Η συγγρ. μάς έδωσε μια υποδειγματική εργασία για την ελληνική παροικία της Τεργέστης κατά το β' μισό του 18ου και την πρώτη 30ετία του 19ου αι. Για το συγκεκριμένο θέμα, πιστεύουμε ότι η μελέτη αυτή δύσκολα θα ξεπερασθεί: ίσως συμπληρωθεί κάπως στα επιμέρους και με άλλες οπτικές. Αλλά και γενικότερα, για τον παροικιακό ελληνισμό, αποτελεί ουσιώδη και σημαντική συμβολή.

Ευτ. Αιτία, Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.), Αθήνα 1987, σ. 232 (Μελέτες Νεοελλ. Ιστορίας. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος).

Στις ελάχιστες ως τώρα μελέτες για τή Σέριφο προστίθεται ή διδακτορική διατριβή τής συγγρ., που φιλοδοξεϊ και πετυχαίνει να βγάλει από την «άπομόνωσή» του τὸ νησί και να τὸ παρουσιάσει ὡς «ένα καλὸ δείγμα για τὴν παρακολούθηση τῶν συνεχειῶν-ἀδρανειῶν ἢ τῶν προσαρμογῶν και ἐξελίξεων τῶν οικονομικῶν και κοινωνικῶν φαινομένων τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας» (σ. 13).

Τὸ ἀρχαιακὸ ὑλικό, στὸ ὁποῖο κυρίως στηρίζεται ἡ μελέτη, «ἀπόκειται στὸ Ἄρχεῖο τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Σερίφου και ἓνα μικρὸ μέρος στὰ γραφεῖα τῆς κοινότητος τοῦ νησιοῦ» πρόκειται για τρία βασικά κατάστιχα-κτηματολόγια (1754, 1781, 1790), στὰ ὁποῖα «καταγραφόταν ὅλη ἡ φορολογούμενη ἔγγεια ἰδιοκτησία με τὸ φόρο τοῦ καθενὸς ἀναλυτικά», καθὼς και συμπληρωματικά στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς κώδικες τῆς Μονῆς ἀρ. 2, 3, 4 και 32. Οἱ πηγές συμπληρώνονται με ὑλικὸ ἀπὸ τὰ Γενικά Ἄρχεῖα τοῦ Κράτους, τὰ Χειρόγραφα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης και τῆς Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ θεματικὴ διάρθρωση τοῦ βιβλίου (ἡ ὁποία ἀναλύεται στίς σ. 15-16) καθορίζεται ἀπὸ τὸ διαθέσιμο πρωτογενὲς και δευτερογενὲς ὑλικό, που ἡ συγγρ. πλησιάζει με ἐπιμέλεια και μέθοδο, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴν κεντρικὴ προβληματικὴ που ἀκολούθησε (σ. 16-17), ζητήματα δηλαδὴ γαιοκτησίας, φορολογίας, παραγωγῆς ἀναπτύσσονται μέσα στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς χωρογραφικῆς εἰκόνας τοῦ νησιοῦ, τῆς πληθυσμιακῆς διακύμανσης, τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης, (κεφ. II, σ. 30-84), καθὼς και τῶν σχέσεων ὑποδούλων και κυριάρχων, ὅπως προσπαθεῖ να τις κατανοήσει και μᾶς ἐκθέτει ἡ συγγρ. στὸ κεφάλαιο για τὸ κοινοτικὸ σύστημα (III, σ. 85-97) ἀλλὰ και στίς ἄλλες ἐνότητες τῆς μελέτης της. Τὸν ἰδιαίτερο ρόλο τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν προσπαθεῖ ἡ συγγρ. να παρουσιάσει μέσα ἀπὸ α) τίς οικονομικὲς σχέσεις κατοίκων-Μονῆς (σ. 63-84 κ.ἀ.) και β) τίς σχέσεις κοινοτικῶν ἀρχόντων-λαοῦ-Μονῆς-ὀθωμανικῆς διοίκησης (σ. 93-97). Οἰκονομικοῦ περιεχομένου κατὰ κύριο λόγο τὸ ὑλικὸ δίνει και τὸ στίγμα σὴν ὅλη μελέτη, τόσο που θὰ περίμενε κανεὶς να ὑποσημειῶνεται αὐτὸς ὁ ἰδιαίτερος προβληματισμὸς και στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου.

Βασιζόμενη σὲ σύγχρονες μεθόδους τῆς δημογραφίας ἡ συγγρ. ἐκμεταλλεύεται τίς πληροφορίες τῶν καταστίχων και με τὴ βοήθεια και πινάκων που καταρτίζει μᾶς δίδει μιὰ κατὰ προσέγγιση ἢ κατ' ἀναλογία, κάποτε, εἰκόνα τῆς ἀριθμητικῆς πληθυσμιακῆς διακύμανσης, ἐλέγχοντας μάλιστα και τὰ στοιχεῖα περιγητικῶν πηγῶν· ἐπιχειρεῖ καταγραφή τῶν οἰκισμῶν, κατὰ προσέγγιση, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σπιτιῶν κατὰ τὰ χρόνια 1754, 1781, 1790, για τὰ ὁποῖα ἄλλωστε ὑπάρχουν και οἱ πληροφορίες, και καταλήγει σὲ συμπεράσματα σχετικὰ με τὴν πυκνοκατοίκηση ἢ ὄχι τοῦ νησιοῦ με παρατηρήσεις ὀνοματολογικοῦ περιεχομένου, ἐξάγει συμπεράσματα, ἔμμεσα πάντοτε, για τὴ σύνθεση τοῦ νησιώτικου πληθυσμοῦ ὡς πρὸς ἀνδρες-γυναῖκες (δὲν φαίνεται ἔλλειψη ἀνδρῶν), διαβλέπει μιὰ «συρρίκνωση» τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κληρικῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. σὲ

σύγκριση με παλαιότερες εποχές και προχωρεί σε διαπιστώσεις ως προς τὸ γεωγραφικὸ εὖρος τῶν μεταναστεύσεων, ποὺ δὲν περιορίζονται μόνο στὸν αἰγαιοπελαγίτικο χῶρο (σ. 59-62, καθὼς καὶ Παράρτημα σ. 188-192)· με συσχετισμὸ τῶν μαρτυριῶν περιηγητῶν, τῶν λίγων ἔστω ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὸ νησί, καὶ τῶν ἐνδείξεων τῶν καταστίχων προχωρεῖ στὰ πρῶτα συμπεράσματα γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐνασχόληση τῶν κατοίκων —τοὺς ὁποίους διέκρινε κάποια νωθρότητα ἢ ὀκνηρία— καὶ τολμᾷ, με βάση κυρίως τὴν πληρωμὴ μεγαλύτερων φόρων, νὰ καταγράψει τοὺς οικονομικὰ ἰσχυρότερους, τὰ «πρῶτα σόγια», χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ γίνεῖ λόγος ιδιαίτερος γιὰ ὑπαρξή κοινωρικῶν τάξεων στὴ Σέριφο τὴν περίοδο μετὰ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται ἡ συγγραφέας.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες ὑποενότητες τῆς μελέτης ἀποτελεῖ ἡ διαπραγματεύση τῶν σχέσεων κατοίκων καὶ Μονῆς καθὼς καὶ τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων τῆς τελευταίας. Ἄξιζει ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ κάποια μονομέρεια. Ἡ συγγρ., μολονότι ἀναγνωρίζει τὴ θρησκευτικὴ τῶν κατοίκων τῆς Σεριφου (σ. 49-50, 63) καὶ μνημονεύει τὸν σημαντικὸ εὐρύτερο ρόλο τῆς γιὰ τὸ νησί, ποὺ εἶναι ἀμιγῶς ὀρθόδοξο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ γύρω Κυκλαδονήσια, ἐπιλέγει ὅμως νὰ ἀσχοληθεῖ μόνο μετὰ μιὰ πλευρὰ τοῦ ρόλου τῆς Μονῆς: τὴν οικονομική. «Ἔτσι, ἡ Μονὴ ἀποκτώντας οἰκονομικὴ εὐρωστία ἀναλαμβάνει τὸ ρόλο τοῦ «τραπεζίτη» ὄχι μόνο στὴν κλειστὴ κοινωνία τῆς Σεριφου, ἀλλὰ καὶ στὰ γύρω νησιά δανειζοντας χρήματα σὲ ἰδιῶτες ἀλλὰ καὶ στὸ κοινόν». Μένουν δηλαδὴ ἀνοικτὰ τὰ ἐρωτήματα σχετικὰ μετὰ τὶς ἀναλυτικὲς ἐπενδύσεις τῆς Μονῆς (π.χ. σὲ ἀγορὲς κτημάτων, ἀνακαίνιση τῶν οἰκημάτων τῆς, διάκοσμο τοῦ ναοῦ, φιλανθρωπικὰ ἔργα, ἐκδηλώσεις πολιτιστικῆς δραστηριότητος). Μετὰ ἀνάλυση ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ συστηματικὰ συνταγμένους πίνακες παρουσιάζεται ἡ δανειοδοτικὴ δραστηριότητα τῆς Μονῆς, τὸ ὕψος δανείων καὶ ἐξοφλήσεων, ἡ χρῆση δανείων καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης-ἐξόφλησης χρεῶν. Ἐντυπωσιάζει ἡ συχνότητα δανεισμοῦ γιὰ πληρωμὲς ποὺ ἀφοροῦν τὸ χαράτσι, τὸν κεφαλικὸ φόρο, τὴν τάνσα ἢ ἄλλα δοσίματα τοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς καὶ γιὰ ἀγορὰ δημητριακῶν καὶ ὀσπρίων. Τὸ μικρὸ κατὰ κανόνα ποσὸ δανείων «ἀποδεικνύει», κατὰ τὴν συγγρ., «τὴν ἔλλειψη ρευστοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάγκη ἐνὸς ἐλάχιστου ἐκχρηματισμοῦ τῆς οἰκονομίας τοῦ νησιοῦ [...]» (σ. 74). Ἡ ἔλλειψη ρευστοῦ χρήματος μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ προσφορὰ ὑπηρεσιῶν «ὑπερτερεῖ αἰσθητὰ ἐναντὶ τῶν ἄλλων τρόπων ἐξόφλησης τῶν δανείων» (σ. 74)· γεγονὸς βέβαια ποὺ ὑποδεικνύει καὶ μιὰ δυσκολία τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ ἐξόφληση τῶν χρεῶν του. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Μονὴ συνῆπτε δάνεια, ἔντοκα καὶ μετὰ ὑψηλότερο τόκο ἀπὸ τὸν ἰσχύοντα στὸ νησί, μετὰ τὰ γύρω νησιά ἢ δανειζόταν ποσὰ ἀπὸ ἰδιῶτες, συνήθως ὄχι ντόπιους, γιὰ νὰ δανείσει στὴ συνέχεια τὰ ποσὰ μέσα στὴ Σέριφο (σ. 82), τότε μποροῦμε νὰ ἀποδεχτοῦμε τὸν μάλλον εὐνοϊκὸ χρηματιστικὸ ρόλο τῆς Μονῆς γιὰ τοὺς Σεριφιῶτες καὶ παρὰ τὴν «ἐκμετάλλευση» τῶν κατοίκων ἀπὸ τὴν Μονὴ «ποὺ συνίσταται σὲ ἑτεροβαρεῖς ἀνταλλαγὰς περιουσιακῶν στοιχείων, (...) συγκέντρωση τῆς κύριας παραγωγῆς τοῦ νησιοῦ, τοῦ μούστου, (...)» (σ. 84).

Τὰ σπαράγματα πληροφοριῶν ποὺ διαθέτουμε δὲν διαφωτίζουν ἀναλυτικὰ τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ διέφερε πολὺ ἀπὸ τῶν ἄλλων

Κυκλαδονησιῶν, ἡ συγγρ. πάντως μπορεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὑπῆρχε στὴν αὐτοδιοίκηση ἡ τάση νὰ ἀποφεύγεται ἡ ἀνάμιξη τῶν κυριάρχων στὰ ἐσωτερικὰ τῆς κοινότητος· σ' αὐτὸ ἔρχονταν συχνὰ ἀρωγοὶ καὶ οἱ οἰκονομικὰ ἰσχυροὶ Σεριφιῶτες τῆς Κωνσταντινούπολης (σ. 94, 123).

Μὲ μεθοδικὸ τρόπο ἔχει ἐπεξεργασθεῖ ἡ συγγρ. τὸ κεφάλαιο σχετικὰ μὲ τὴ φορολογία. Οἱ δυνατότητες συμπερασμάτων εἶναι ἀπὸ τὸ ὕλικὸ περιορισμένες καθὼς τὸ περιεχόμενον τῶν καταστίχων μᾶς πληροφορεῖ μόνο γιὰ τὸ φόρο γῆς. Ἐντούτοις ἡ στοχαστικὴ χρησιμοποίησή τους ἐμπλουτίζει τίς γνώσεις μας σὲ θέματα α) κληρονομικοῦ δικαίου (σ. 118), β) ἔκτασης περιουσιῶν (ὅπως θὰ δεῖξει ἡ συγγρ. στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ γαιοκτησία), γ) ὕψους τῶν φόρων — πού φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ βαρεῖς γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ (σ. 120)—· δ) κατανομῆς τῶν σπιτιῶν σύμφωνα μὲ τὸ φόρο τους (σ. 47) ἀλλὰ καὶ ἐπαλήθευσης ἢ ἐνίσχυσης τῶν ὑπολογισμῶν καὶ συμπερασμάτων πληθυσμιακῆς-κοινωνικῆς κίνησης (σ. 54-55).

Οἱ ἐνδείξεις τῶν φορολογικῶν καταστίχων ἀπαντώντας στὰ κατάλληλα ἐρωτήματα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἔκταση τῶν καλλιιεργειῶν τοῦ νησιοῦ. Ἡ γῆ ἦταν κατανεμημένη σὲ μικρὰ ἀγροτεμάχια ὄχι ἰσομερῶς στοὺς κατοίκους καὶ βέβαια μὲ μεγαλύτερη γαιοκτήμονα τὴ Μονή. Τὸ φτωχὸ πάντως γιὰ γεωργικὴ ἀπόδοση ἔδαφος δὲν ἐκαλλιεργεῖτο ὅλο ἀπὸ τοὺς «ὄκνηροὺς» κατοίκους του (σ. 145, 155).

Ἐνδεικτικοὶ γιὰ τὴν πορεία τῆς ἐργασίας τῆς συγγρ. εἶναι οἱ πίνακες 28-29, οἱ ὁποῖοι βοθοῦν στὴ χωρογράφηση τοῦ νησιοῦ, στὴν ὀνοματοθεσία ἐπιμέρους περιοχῶν, ἔτσι ὥστε «ἀπὸ μόνον τους τὰ τοπωνύμια ὑποδεικνύουν τὴ σχέση ποιότητος γῆς-ἀνθρώπου-καλλιέργειας» (σ. 158).

Τελειώνοντας θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὴ μελέτη τῆς κ. Λιάτα ὡς πρότυπο ἐργασίας γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινοτικῆς ἱστορίας ἄλλων νησιῶν, καθὼς, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀνάλογες μελέτες βρίσκονται ἤδη στὴ γένεσή τους, ἐνῶ γιὰ τὸ χῶρο τῶν Κυκλάδων εἰδικότερα οἱ γνώσεις μας ἀπὸ τὴν ἱστοριογεωγραφικὴ, ἰδίως, καὶ δημογραφικὴ, πολιτικὴ ἀποψη καλύπτονται, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀπὸ ἄλλες γενικότερες μελέτες (Kolodny, Slot, Γιαγκάκης, κ.ἄ.).

Ἀθήνα

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

Δ η μ ἦ τ ρ η Α ο υ λ έ, Ὁ Ρόλος τῆς Ρωσίας στὴ Διαμόρφωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους (ἱστορικὴ μελέτη), Ἀθήνα 1981, ἐκδ. «Σύγχρονη Ἐποχὴ», σ. 72.

Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ σύντομη Εἰσαγωγή (πού θὰ ἔπρεπε μάλλον νὰ ὀνομαστεῖ Πρόλογος) καὶ ἓναν δισέλιδο Ἐπίλογο, ὁ συγγρ. σὲ 58 σελίδες καὶ 8 κεφάλαια (χωρὶς ἀρίθμηση) πραγματεύεται τὰ ἐξῆς θέματα: Ἡ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Ρωσία - Τὸ Συνέδριο τοῦ Λονδίνου - Ἡ Συνδιάσκεψη τοῦ Πόρου - Πρὸς

ἀναζήτηση βασιλιᾶ - Ἡ Συνθήκη τῆς Ἀδριανούπολης - Ἡ Ἑλλάδα ἀνεξάρτητο κράτος - Ὁ καθορισμὸς τῶν συνόρων - Οἱ τελευταῖες ἀποφάσεις. Ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση καὶ μόνον τῶν τίτλων τῶν κεφαλαίων καὶ ὁ μὴ εἰδικὸς στὴ Νεοελληνικὴ Ἱστορία μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ συνοπτικὴ (δὲν θὰ μποροῦσε καὶ νὰ γίνεи διαφορετικὰ ἐξαιτίας τῆς μικρῆς ἔκτασῆς του) παρουσίαση, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διπλωματικῆς ἱστορίας, τοῦ λεγόμενου «Ἑλληνικοῦ Ζητήματος» μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας τοῦ «Ἀνατολικοῦ Ζητήματος». Καὶ πραγματικὰ αὐτὸ συμβαίνει: θέματα πασίγνωστα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφεῖ χιλιάδες σελίδες, ἐκτίθενται στὸ βιβλίον αὐτὸ σὲ γενικότερες γραμμὲς ἀπὸ τὸν συγγρ., ὁ ὁποῖος μάλιστα, σχεδὸν κατὰ κανόνα καὶ ἐπιδεικτικὰ, ἀγνοεῖ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία καὶ παραπέμπει σὲ ἔγγραφα τῶν ρωσικῶν ἀρχείων, δημιουργώντας ἔτσι σκόπιμα τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση τῆς πρωτοτυπίας.

Ὁμολογοῦμε ὅτι δὲν μπορέσαμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο γράφτηκε τὸ βιβλίον αὐτό, ἰδίως ὅταν ἀπὸ τὸ 1971 κυκλοφορεῖ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἢ μελέτη τῆς «Ὀλγας Σπάρου, *Ἡ Ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Ρωσία*, στὴν ὁποία μάλιστα ὁ κ. Λουλὲς παραπέμπει μιὰ μόνον φορὰ καὶ αὐτὴ ὄχι στὸν πιὸ κατάλληλο τόπο (βλ. σ. 22). Φοβούμαστε ὅτι, ὡς πρὸς τὸ στόχο τοῦ δημοσιεύματος, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ προσπάθεια νὰ ἀποδειχθεῖ πὼς ἀπὸ τὶς τρεῖς «Προστάτιδες Δυνάμεις» ἢ μιὰ, ἢ Ρωσία, ἦταν ὁ «καλὸς» καὶ οἱ ἄλλες δύο (Ἄγγλια καὶ Γαλλία) οἱ «κακοὶ» τοῦ σεναρίου (βλ. κριτικὴ τοῦ Π. Πιζάνια δημοσιευμένη στὸ περιοδικὸ *Ὁ Πολίτης*, τεῦχος 50-51, 1982, σ. 122-126). Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἀρχὴ κάνει τὸν συγγρ. νὰ δέχεται ἄκριτα διάφορες φήμες, γράφοντας π.χ. (σ. 18) ὅτι: «Πληθὸς ἄλλων πρακτόρων, μὲ βασικὸ ὄρμητήριο τὰ ἀγγλοκρατούμενα τότε Ἐφθάνησα, κατέκλυσε τὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, φτάνοντας μέχρι τὰ ἀνώτατα κλιμάκια τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης» ἢ νὰ καταλήγει σὲ συμπεράσματα ὅπως αὐτὸ ποῦ διατυπώνει στὴν τελευταία παράγραφο τοῦ Ἐπιλόγου (βλ. σ. 70).

Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ρωσικῶν ἀρχείων προσφέρει βέβαια λίγα νέα στοιχεῖα (βλ. π.χ. στὴ σ. 35 σχετικὰ μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ κόμη Βούλγαρη πρὸς τὸν Ρῶσο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Νεσελρόδε), ἀλλὰ καὶ αὐτὰ χάνονται μέσα στὸ πλῆθος τῶν γενικεύσεων. Θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερο γιὰ τὸν συγγρ., ἀντὶ γιὰ τὸ βιβλίον, νὰ ἔγραφε ἓνα ἄρθρο προβάλλοντάς ὅ,τι νέο εἶχε βρεῖ ἀπὸ τὴν ἐρευνά του στὰ ἀρχεῖα. Φοβούμαστε ὅμως ὅτι ἡ δουλειὰ αὐτὴ ἀπαιτεῖ περισσότερο μόχθο καὶ καλύτερη ἐπιστημονικὴ ἐνημέρωση ἀπὸ ὅση χρειάζεται γι' αὐτὸ ποῦ ἔκανε.

Ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι ὁ κ. Λουλὲς προτιμᾷ νὰ ἀγνοεῖ τὴ βιβλιογραφία ποῦ ὑπάρχει καὶ νὰ παραπέμπει μόνον σὲ ἔγγραφα τῆς ρωσικῆς διπλωματικῆς ἀλληλογραφίας. Ἡ τακτικὴ του αὐτὴ φτάνει, μερικὲς φορὲς, στὰ ὅρια τοῦ παραλόγου. Ἔτσι, λ.χ., μᾶς στέλνει (σ. 21) νὰ δοῦμε «πρόχειρα» τὸ κείμενον τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Πετροπόλεως (4 Ἀπριλίου 1826) στὸ Ἀρχεῖον Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς τῆς Ρωσίας στὴ Μόσχα, ἐνῶ αὐτὸ εἶναι δημοσιευμένο παντοῦ. Τὸ ἴδιο κάνει (σ. 22-23) καὶ γιὰ τὴ λεγόμενη «Ἐπιτροπὴ τῆς Συνελεύσεως» (ποῦ ἦταν 13μελὴς καὶ ὄχι 11μελὴς) καὶ τὸ μνημόνιον τῆς πρὸς τὸν Στράτηφον

Κάννιγκ, ενώ για τὸ κείμενο τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 6ης Ἰουλίου 1827 μᾶς παραπέμπει, πάλι «πρόχειρα» (σ. 24), στὴν ἀγγλικὴ ἐφημερίδα *Times*. Ἀκόμη, δὲν ξέρουμε πόσο «πρόχειρα» μπορούμε νὰ δοῦμε τὰ κείμενα τῶν Πρωτοκόλλων τοῦ Λονδίνου τῆς 22ας Μαρτίου 1829 καὶ τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1830 στὰ *Parliamentary Papers Related to the Affairs of Greece*, Λονδίνο 1830, τ. 2 (βλ. σ. 45 καὶ 56 τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Λουλέ), ἐνῶ εἶναι πολὺ πιὸ εὐκολο νὰ τὰ βροῦμε ὁποῦδήποτε ἄλλου, λ.χ. στὴ γνωστὴ συλλογὴ τοῦ Prokesch-Osten, ἀκόμη καὶ στὴν *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* τοῦ Δ. Κοκκίνου.

Ἀνησυχίες μᾶς προκαλοῦν ἐπίσης καὶ μερικὲς ἄλλες προχειρότητες τοῦ συγγρ. σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῆς βιβλιογραφίας, τῆς λιγοστῆς ποῦ χρησιμοποιεῖ. Ὁ μὴ εἰδικός, π.χ., ἀναγνώστης θὰ ὑποθέσει ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Temperley γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Γεωργίου Κάννιγκ εἶναι γραμμένο στὰ ἑλληνικὰ ἀντὶ στὰ ἀγγλικά, ἐνῶ τὰ ἔργα τῶν Σοβιετικῶν ιστορικῶν Φαντέγεφ, Παγκοτίν καὶ Ντοστιάν ὄχι στὰ ρωσικά, ἀλλὰ στὰ ἑλληνικά. Ἀκόμη, τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ρώσου διπλωμάτη κόμη Ριμπωπιέρ φέρονται ὡς ἀνέκδοτα στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Λένινγκραντ (βλ. σ. 39), ἐνῶ τὸ μέρος τους ποῦ ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα ἔχει μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Κ. Α. Παλαιολόγο καὶ ἔχει δημοσιευτεῖ ἐδῶ καὶ ἓναν αἰῶνα (βλ. περιοδικὸ *Παρνασσός* 7, 1883, 679-687).

Γενικά, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι τὸ βιβλίο ποῦ παρουσιάζουμε μᾶς δίνει μιὰ ὄχι καλὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συγκρότηση καὶ μέθοδο τοῦ συγγραφέα του, δὲν προσφέρει τίποτε ἀξιόλογο καὶ θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ μὴν εἶχε δημοσιευτεῖ.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Δ η μ ή τ ρ η Λ ο υ λ έ, Ἡ Ἰδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου στὴ Σερβία (1835-1875), Ἰωάννινα 1986, σ. 60. (Ἔκδ. ἀριθ. 4 τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων).

Στὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίο, στὸ ὁποῖο τὸ κείμενο τῆς μελέτης καταλαμβάνει μόνο τὶς σ. 9-30, ὁ κ. Λουλές ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴ ἐξέταση τοῦ θέματός του, στηριζόμενος κυρίως σὲ ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα βέβαια τῆς ἐργασίας αὐτῆς θὰ ἦταν περισσότερο ἱκανοποιητικό, ἂν ὁ συγγρ. τῆς περιοριζόταν στὴ σύνταξη ἐνὸς ἀρθροῦ καὶ δὲν ἐπιχειροῦσε νὰ ἀυξήσει τὸν ὄγκο τῆς παρεμβάλλοντας στὸ κείμενο ἐκτενὴ ἀποσπάσματα ἐγγράφων καὶ προσθέτοντας στὸ τέλος ἓνα ἴσο σὲ ἔκταση μὲ τὴ μελέτη Παράρτημα ἐγγράφων ποῦ δὲν ἦταν ὅλα ἀπαραίτητα ἢ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα του.

Ἡ παραπάνω παρατήρησή μας δείχνει ὅτι ὁ συγγρ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποια προχειρότητα στὴ δουλειά του καὶ ἀγνοεῖ ὀρισμένες βασικὲς μεθοδολογικὲς ἀρχές, πράγμα ποῦ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐξῆς: Τὰ ἔγγραφα τοῦ

Παραρτήματος δημοσιεύονται χωρίς τις απαραίτητες ένδειξεις (δεν γίνεται, βέβαια, λόγος για διπλωματική έκδοση), για τὰ ὑπ' ἀριθμ. ΙΙΙ καὶ ΙV ἔγγραφα (μεταφράσεις ἄρθρων σερβικῶν ἡμερησίων) δὲν φαίνεται πούθενά ὅτι εἶναι μεταφράσεις τοῦ "Ἑλληνα προξένου στὸ Βελιγράδι Δοσίου (ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀρχαίζουσα καθαρεύουσά τους), ἐνῶ τὸ ὑπ' ἀριθμ. V ἔγγραφο (11 ὁλόκληρες σελίδες) εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου.

Τὸ δημοσίευμα κλείνει μὲ τὴν παράθεση βιβλιογραφίας ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσιάζουν οἱ γνωστὲς μελέτες τῶν Μιχαὴλ Λάσκαρι, "Ἕλληνες καὶ Σέρβοι κατὰ τοὺς Ἀπελευθερωτικοὺς τῶν Ἀγῶνας, 1804-1830, Ἀθῆναι 1936, καὶ Σπύρου Λουκάτου, Σχέσεις Ἑλλήνων μετὰ Σέρβων καὶ Μαυροβουνίων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, 1823-1826, Θεσσαλονίκη 1970, οἱ ὁποῖες ἔχουν ὅπως-δήποτε περισσότερη σχέση μὲ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου ἀπὸ ὅσα τὰ ἔργα τοῦ Marx καὶ τοῦ Κορδάτου. Ἐπίσης, στὴ Βιβλιογραφία περιλαμβάνονται καὶ ἐργασίες ποὺ δὲν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ, ὅπως εἶναι τὰ ἔργα τῶν Ἀσπρέα, Δοντᾶ, Δεσποτόπουλου, Jelavich, Σταματίου (καὶ ὄχι Στυλιανοῦ) Λάσκαρι (*Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*) καὶ Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Giorgio Vaccarino, La Grecia tra Resistenza e Guerra Civile, 1940-1949, Milano 1988, ἐκδ. Franco Angeli, σ. 331.

Ὁ συγγρ. τοῦ βιβλίου, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Τορίνου καὶ μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Italia, εἶναι ἤδη γνωστὸς ὡς εἰδικὸς στὴν ἱστορία τῆς Ἀντίστασης κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ ἀπὸ προηγούμενες μελέτες του, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργο του *Storia della Resistenza in Europa, 1938-1945. I paesi dell'Europa centrale: Germania, Austria, Cecoslovacchia, Polonia*, ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Μιλάνο τὸ 1981.

Μὲ τὸ νέο βιβλίον του ὁ κ. Vaccarino ἐπιχειρεῖ μιὰ συνθετικὴ παρουσίαση τῶν γεγονότων τῆς ἑλληνικῆς ἀντίστασης καὶ τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ποὺ ἀκολούθησε στὴ χώρα μας καὶ τὸν ὁποῖο βλέπει —δικαιολογημένα ὡς ἓνα σημεῖο— ὡς ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὰ συμβάντα κατὰ τὴν κατοχὴ τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὶς γερμανικὲς, ἰταλικὲς καὶ βουλγαρικὲς δυνάμεις.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Ἀντίσταση καὶ μόνον τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (σ. 244-301) ἀναφέρεται στὸν ἐμφύλιον πόλεμον τῆς περιόδου 1946-1949, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς τελευταίας αὐτῆς περιόδου νὰ μοιάζει περισσότερο μ' ἓναν ἐκτενὴ ἐπίλογον τῶν προηγούμενων κεφαλαίων.

Γιὰ τὴ σύνταξιν τῆς μελέτης τοῦ ὁ συγγρ. στηρίχτηκε σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀδημοσίευτων ἐγγράφων καὶ σὲ πλούσια βιβλιογραφία (δημοσιευμένες

πηγές, απομνημονεύματα, άρθρα, μελέτες κ.λ.), όπως φαίνεται και από τον μακροσκελή κατάλογο των τίτλων που παραθέτει στο τέλος του έργου του (βλ. Bibliografia, σ. 315-324). 'Οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι από τον κατάλογο αυτό αποσιεύουν έντελώς τα δημοσιεύματα σε ελληνική γλώσσα. Μή γνωρίζοντας, ασφαλώς, ελληνικά ο κ. Vaccarino αναγκάζεται να χρησιμοποιεί από τα δημοσιεύματα των 'Ελλήνων συγγραφέων μόνον όσα έχουν μεταφραστεί σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες (και είναι άρκετά αυτά) ή τα λιγοστά που έχουν δημοσιευτεί στα αγγλικά ή γαλλικά. Παρ' όλα αυτά όμως πιστεύουμε ότι, αν ο συγρ. είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει όλη την ελληνική βιβλιογραφία που αναφέρεται στην 'Αντίσταση και τον 'Εμφύλιο Πόλεμο, θα έδινε μια άλλη διάσταση στο έργο του.

'Αποτέλεσμα ασφαλώς της μη έξοικείωσης του συγρ. με τα ελληνικά θέματα υπήρξε και το ότι παρεξέφρησαν στο βιβλίο και τα παρακάτω λάθη, που δεν είναι, βέβαια, σημαντικά: σ. 14, τα αρχικά Ε.Ο.Ν. σημαίνουν φυσικά «'Εθνική» και όχι «'Ελληνική» 'Οργάνωσις Νεολαίας: σ. 14, ο Βενιζέλος το 1905 είχε χρηματίσει ύπουργός στην κυβέρνηση της αυτόνομης Κρήτης και όχι Κύπρου: σ. 48, το νησί Τένεδος δεν υπήχθη στη γερμανική κατοχική διοίκηση, γιατί ανήκε στην Τουρκία, και ένα τμήμα της Κρήτης (το ανατολικό) ήταν κάτω από ιταλική διοίκηση: σ. 97 και 119, ο θρυλικός Γοργοπόταμος βρίσκεται στη Στερεά 'Ελλάδα (Φθιώτιδα) και όχι στη Θεσσαλία, και σ. 235, 239, το «parastato» πρέπει να διορθωθεί σε «parakratos».

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας κάθε άλλο παρά μειώνουν την αξία του έργου του συγρ., γιατί πρόκειται για ένα βιβλίο γραμμένο με σαφήνεια και αντικειμενικότητα. Το γεγονός επίσης ότι είναι το πρώτο, αν δεν κάνουμε λάθος, αξιόλογο έργο για την ελληνική αντίσταση που γράφτηκε σε ιταλική γλώσσα το καθιστά διπλά χρήσιμο, γιατί τώρα θα μπορούν να ενημερωθούν για τα θέματα αυτά και οί κάτοικοι της γειτονικής μας 'Ιταλίας, με την όποια είναι στενά δεμένα τα τραγικά γεγονότα που έζησε ο ελληνικός λαός κατά τη δύσκολη εκείνη περίοδο της ιστορίας του.